

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA

Boris Iurievich

Tamás

Debrecen, 1984. február

Tamás Attila

A NYELVI MŰALKOTÁS JELENTÉSE
(A jelentés fogalma – a műalkotás felől nézve)

TOMUS XXII.
REDIGUNT:
I. BITSKEY, A. TAMÁS

Debrecen
1984.

ISBN 963 471 360 2
ISSN 0562-2867

Felelős kiadó: Dr. Csikai Gyula, a KLTE rektora
Felelős szerkesztő: Dr. János István egyetemi tanársegéd
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 600 példányban.

Terjedelem: 10,5 A/5 ív
84 – 1298

TARTALOM

- Előszó* (A kérdés itteni megfogalmazásának közvetlen előzményei. Megközelítési nehézségek és lehetőségek) 6
1. *Előzetesen tisztázást kívánó szóhasználati kérdések* (Szóhasználati eltérések elméleti kulcsszavak – „jelentés”, „információ”, „kommunikáció” – esetében. Kognitív jelentés, vagy hatás? Ismeret- vagy hatástovábbítás?) 7
2. *A beszélés és a nyelv kialakulása – kitekintve a művészetek keletkezésére.* (Beszédkeletkezés előtti helyzet: fizikai, kémiai, biológiai hatások–kölcönhatások rendszere, mozgást előidéző, illetve belső állapotot befolyásoló szerepük. Közvetítő közeg kialakulása: állatok egymást-befolyásolása hangok segítségével; elijesztés, hívás, közös mozgásra készítés. Ennek alkalmassá tévése differenciáltabb mozgási és viselkedési változatok kialakítására – egy magát emberre formáló lény által. A beszélés alapfunkcióinak megmaradása a későbbi fejlődésben. A beszélés alakulása folyamán születő fölfedezés: a tetszőlegesen konvencionalizálható jelérték. A jelértékek fölhasználásának elterjedése, idővel „tisztá” – matematikai, kémiai stb. – jelrendszerek kialakítása. Jelrendszer-szerűség az emberi beszédben ill. a nyelvben. – A „kód” szó értelmezésének kérdései: törvényszerűség, képlettel való leírás vagy jelkulcs?) 16
3. *A beszélés mint cselekvés vagy viselkedés – és az újabb kutatások* (Futólagos történeti áttekintés: Humboldtól Bühleren és Wittgensteinen át Hayakawa, Greenberg, Sapir, a beszédaktuselmélet, a pszicholingvisztika és a marxista nyelvfilozófia képviselőinek ide kapcsolódó nézetei fölött. Rejtett felszólítás a kijelentő mondatok jelentős részében és a kérdésekben.) 39
4. *További antropológiai kitekintések. A kapcsolatteremtés alapkérdései* (Az ember mint cselekvő lény, a megismerés mint a cselekvés irányát növekvő mértékben befolyásoló tényező – ugyanakkor: rendszeres döntési kényszer részleges ismerethiányban. Külső „beprogramozások” – elő-

zetes célmeghatározások – hiánya. Külső energiaellátás hiánya – társas kapcsolatok szerepe az energia-újratermelésben. A nyelvi rendszert felhasználó beszédfolyamatok ill.-tevékenységek komplex szerepe)

51

5. *Az osztatlan jelentésfunkció – és felbontásának lehetőségei* (A „jelentés” szó eltérő, ill. tág értelmezésű használata: „jelentés” mint a közvetlen észlelésen túli viszonylag állandó, viszonylag lényeges, különböző természetű pszichikai *hatások* együttese. Ezen belül: a szavak *jelölő* és *funktor*-szerepe, a felszólítás- és közlés*egységek értelme*. – A hírközlő és tudományos nyelv ismeretmegfogalmazó, a beszélt és a műalkotásban használt nyelv komplex szerepe: részvétele az energiaindukálásban és az ismeretmegfogalmazásban: *a beállítódás meghatározásában*.) . . .

70

6. *Szemponatok a nyelvi műalkotások jelentésének megközelítéséhez* (A nyelvi műalkotás mint általában legalább egy felszólítás- illetve közlés*egységet* magában foglaló, művészi törvények szerint is elrendezett, komplex jelentésű nyelvi szerkezet. „Változtasd meg élted!” A műalkotás mint *tevékenységet* tárgyiasító, energiákat „sugárzó”, beállítódást befolyásoló objektum. A művészi jelentés emberre vonatkoztatottsága. A művészi jelentés „rugalmassága”)

84

„...azzal az elterjedt felismeréssel szemben, hogy a szintaktikát a szemantikával kell kiegészíteni, még nem ilyen általános az a felfogás, hogy a szemantikát viszont a pragmatikával kell kiegészíteni...” – „... minden nyelvészetnek a pragmatika az alapja.”

(C.W. Morris: *A jelelmélet megalapozása* – R. Carnap: *Bevezetés a szemantikába*)

„Az emberi természet nem modell után épített gép, amely a számára előírt munkát végzi teljesen pontosan. Az emberi természetet inkább fához hasonlítanánk, amely növekszik és minden irányban terjeszkedik, azoknak a belső erőknek a hatására, amelyek őt élőlényvé teszik.”

(J.St. Mill: *A szabadságról*)

Az itt következő hosszabb tanulmány alapgondolatait egy felszólalásban próbáltam először megfogalmazni, a magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusán, 1972-ben. (Mintegy másfél évvel később jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 83. számában: *A szemantikai érték és a nyelvi műalkotás „jelentése” közti különbségekről* címmel.) Gondolatainak egy része ugyanakkor *A költői műalkotás fő sajátosságai* c. könyvem (1972) *Függelék* részében is föllelhető.

Ezúttal mondandómnak többoldalú, a korábbiaknál jobban megalapozott és részletesebb kifejtésére teszek kísérletet. Változatlanul érezve azt a problémát, hogy a téma nyelvész-szakembereihez viszonyítva járatlan vagyok a terület szakirodalmának egy részében, változatlanul érezve egyúttal azt az előnyt is, mely abból adódik, hogy otthonosabban tudok mozogni egy másik terepen, amelyik nem kevésbé fontos a jelentés kérdéskörének megvilágítása szempontjából. Nevezetesen: az irodalom elméleti-gyakorlati vizsgálatának területén, a műelemzésekben és az esztétikai-irodalomtudományi stúdiumokban.

Abban a reményben adom elő a véleményemet, hogy ezúttal vitát tudok indítani. (Nem olyat, amelyik tudományos pozíciók megsemmisítéséhez vezet, hanem olyat, amelyik tudományos kérdések jobb megértését hozza majd magával.)

„...ragaszkodnunk kell azonban ahhoz, hogy ha egy betűnek egyszer jelentést adunk, akkor jelentését az adott összefüggésben mindig megtartja.”

(G.Frege: *Fogalomírás*)

1. Előzetesen tisztázást kívánó szóhasználati kérdések

Napjainkban már a középiskolák tankönyvei is abból indulnak ki – elméleti cikkek, tanulmányok, könyvek nyomán, – hogy a mindennapi életben éppúgy, mint a művészi alkotások elsajátítása közben rendszeresen találkozunk valamilyen jelentést, illetve valamilyen értelmet hordozó, jelentést-értelmet* közvetítő jelekkel és jelrendszerekkel. Ezt indokoltnak is találjuk, hiszen aligha szükséges idézetekkel bizonyítani, hogy jeleknek, jelrendszereknek *szerepük van* az emberi kapcsolatteremtések általános rendszerében is, akárcsak akkor, mikor művészi alkotásokkal lépünk kapcsolatba. Az is bizonyosnak látszik, hogy a regényeket, verseket vagy – mondjuk – a szobrokat általában nem csupán észleljük, és nem is elsősorban közvetlen gyakorlati célokra használjuk őket. Pusztán észlelhetőségükön és praktikus felhasználhatóságukon túl is van számunkra valamilyen fontos szerepük, valamilyen jelentőségük – amit más szóval úgy szoktunk mondani, hogy *jelentenek* valamit. „A műalkotás lényege *jelentésében* áll...” – írja egyhelyütt a költő Aragon, s a jelentés kategóriájával közelít az irodalmi művek lényegéhez irodalomtörténetünk legújabb kézikönyve is¹ – hogy csak párból vegyünk néhány egymástól távoli példát.

A részleteket illetően azonban – hogy miben is áll ez a „jelentés” – már annál nagyobb bizonytalanságba jutunk. És korántsem csak apróságokban. (Joggal nevezi az 1971-es *Meyers Enzyklopedisches Lexikon* is a „Bedeutung”-ot a nyelvtudomány egyik legjobban vitatott fogalmának.) Ne sajnáljunk közülük legalább néhányat tudatosítani.

* Jobbnak látszik, ha egyelőre nem különböztetjük meg egymástól a két fogalmat. Részleges megkülönböztetésükre az utolsóelőtti fejezet tesz kísérletet.

„E darabok mögött az az eszme húzódik meg, hogy az élet jelent valamit – fejtegeti például színműveihez írt tanulmányában. A. Miller. – Mint pillanatnyi magyarázójuk, hozzátenném, hogy amit számomra megírásuk idején jelentettek, az nem esik egybe minden esetben az újabb tapasztalatok világánál nyert mostani értelmükkel ... minden darab jelent valamit, a darab eszméje tulajdonképpen a benne foglalt értékkel, fontossággal, szépséggel egyenlő...”² Egyéni szépírói önkény bánik itt talán különös módon a szavakkal? Mert hiszen ezek szerint *maguk a dolgok* is jelentenek valamit, nemcsak a művészi alkotások (vagy éppen a jelnek szánt dolgok), ez a „jelentés” azonban az esztéták által hosszú tanulmányokban vitatott szépséggel (vagy ennek fogalmával) mutatkozik többek között egyenértékűnek. *Eszmék, fontosság, érték és jelentés* mind egymás szinonímáiként szerepelnek, noha szakemberek sokasága adna számukra nagyon is eltérő meghatározásokat. Csak hogy a megfogalmazásnak ilyen fajtája a „szakma” művelőjétől sem föltétlenül idegen. A határozottan logikus gondolkodásra törekvő sokoldalúan képzett Hankiss Elemér például – T.S. Eliot *Marináját* elemezve – részint ugyancsak „a valóság jelentése”-ről ír, irodalomtörténész kollégájához, Bori Imréhez hasonló szóhasználattal élve, aki szerint Vasko Popa „Lényegében ... emberi nyelvre fordítja a kavics létéből megszületett üzenetet”.³ Akár a szimbolisták is eszünkbe juthatnak, mikor ilyen megfogalmazásokkal találkozunk, talán már arra is gondolva, hogy annak a megfogalmazásnak is tudományos hitelt kell adni, amely szerint „sírnak a tárgyak, bár ha nincs szavuk...” (Babits: *Sunt lacrimae rerum*). S például „önnön jelentésüket” megfogalmazni hiába törekvő szavakról, motívumokról, gondolatokról is olvashatunk ugyanitt, vagy – némi módosítással – más kutatóknál. Úgy látszik az ilyen megfogalmazásokból, mintha a mindenség egésze *szólni akarna* hozzánk, meglévő *jelentését* kívánva tudtunkra adni.

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a „jelentés” szó néha rendkívül tág, vagy talán éppen gyűjtőfogalom jelölőjének mutatkozik.

Csakhogy az itt említett felfogás (illetve ez a szóhasználat) egyáltalán nem ritka ugyan, viszont a legkevésbé sem általános. Például Bojtár Endre szerint akkor, ha az irodalmi műalkotás jelentéséről beszélünk, az irodalmi művet csakis jelnek foghatjuk föl, „mely az egyszerű szó szerkezetének mintájára épült fel.”⁴ Világos, hogy ő itt szűkebb értelemben használja a „jelentés” szót. (Akkor is, ha annak tisztázását egyelőre nem érezzük szükségesnek, hogy a szerző vajon a „ház”, „szalad”, „piros”; a „de”, „mint”, „márpedig”; a „jaj”, „bizony”, „hűha” típusú szavakra, vagy pedig mindezek együttesére gondolt, mikor „a szó szerkezetének mintájára” fölépülő jelnek mondta az irodalmi művet.) Az övéhez hasonló azok álláspontja is, akik G. Fregének a közelmúltban újrafölfedezett matematikai-logikai nyelvfilozófiája

nyomán indulnak el. (Maga Frege ugyan nem foglalkozik műalkotások vizsgálatával, viszont a nagyobb nyelvi egységnek, a mondatnak a jelentését is a szavaknál kimutatható *jelölő-jeltárgy*-viszonylatban törekszik megragadni.⁵) M. Bense és E. Walther szemiotikai szótára szerint a jelentés „valamely jel interpretációja, mely valamely tárgyat jelöl.”⁶ Annak a felfogásnak, amelyet a harmincas években R. Ingarden alakított ki a jelentésről, lényegében véve a kijelentő mondatban foglalt *logikai ítélet* az alapja.⁷ (Külön kérdés, hogy ő a műalkotás legbensőbb lényegének az ún. metafizikai minőségeket tekinti, s a jelentés egységeinek csak a hangalakulatok és az ábrázolt tárgyiasságok között jelöli ki a helyüket, lényegében ezek egymáshoz kötésének funkciójában.) Kanyó Zoltán „a *gondolatközlés* általános, univerzális, logikai-szintaktikai törvényszerűségei”-nek a figyelembevételét ajánlja az irodalom kutatói számára, a lírai fájdalomkifejezést a *kijelentő mondatokba* átírhatónak minősítve, s a szemiotika fontosságáról szólva kimondja: „A szemiotikán belül az irodalmi művek elemzése végső soron ismeretelméleti kérdésként az emberi *gondolkodás* sajátos mechanizmusának problémájaként áll előttünk.”⁸ „A normális kommunikáció” fő feladata a *gondolat* eljuttatása az egyik személytől a másikhoz: a „gondolat”, a „mentális tartalom” alkotja „a szemantikai mélyszerkezetet, amelyet .. megfoghatóvá kell tenni...” – fejtegeti többekkel összhangban Szépe György is.⁹ „Jelenteni („bédeuten”) Sellars szerint szemantikai funkció – mondja A. Leist –, az „X Y-t jelent” *fordítási*, illetve megfeleltetési szabályban látva a jelentésvizonylat („Bedeutungs-relation”) alapját.¹⁰

J. Lyons ugyanakkor abban az értelemben foglal határozottan állást, hogy a jelentést („meaning”) *nem azonosíthatjuk* a referenciális értékkel.¹¹

Tehát még akkor is, ha nem akarunk azoknak a sorába állni, akik a műalkotásokat – köztük az irodalmiakat is – egyszerűen *jelnek* tekintik (ennek kérdésére még majd külön vissza kell térni!); ha tehát csupán annyit fogadunk el kiindulási alapnak, hogy az irodalmi műalkotásban *fontos szerepe van* valamilyen „jelentéskomplexum”-nak,¹² akkor is látnivaló, hogy az alapkérdéseket tekintve is nagy még a bizonytalanság. *The Meaning of Meaning* c. könyvében (London, 1923) az Ogden-Richards szerzőpáros ugyan évtizedekkel korábban vette számításba a magyar „jelentés” szónak a legfőbb viszonylatban megfeleltethető „meaning” huszonhárom viszonylatfajtában lehetséges értelmes használatát, G. Leech azonban ugyanezt kerek félszázaddal később is az angol nyelv egyik legjobban vitatható szakkifejezésének mondja,¹³ s a lengyel A. Schaff is nyolc különböző fő- illetve alkategóriában tudja kijelölni a jelentés fogalmának helyét.¹⁴ Említett írásában Bojtár Endre pedig napjainkban idézi egy készülő jelentéstani munka szavait: „A

jelentő folyamat lényege ... ma sincs kielégítően megvilágítva.”¹⁵ Andor Csabának a közelmúltban megjelent könyve is a lényegre mutat, mikor kimondja: „a viták ... azt bizonyítják, hogy a jelentés szónak a vitatkozók eltérő jelentést tulajdonítanak.”¹⁶

Vegyünk egyetlen szemléletes – fiktívnek tekintendő, noha könnyen elképzelhető, hogy valóságos – példát is a legfontosabb különbségek érzékeltetésére. Ha annak idején a magyar sereg mohácsi megsemmisülését hírül adó szavakat valamelyik főurunk fejbiccentéssel vette tudomásul, akkor a tisztesegebb érzületű társak valamelyikétől föltett „És neked ez semmit sem jelent?” –kérdés nem arra vonatkozott (illetve vonatkozhatott, vonatkozott volna), hogy a kommunikáció címzettje talán *nincs birtokában a magyar nyelv jelrendszerének*, tehát az „üzenetet” esetleg célszerű lenne átírni a latin vagy a német nyelv jelrendszerébe. Inkább azon való fölháborodást fejezett (fejezhetett volna) ki, hogy az illetőben láthatólag nincs erkölcsi érzék, nincs gondolkodói komolyság ahhoz, hogy *megfelelő módon* – tehát megrendüléssel, ebből következően pedig cselekvés megkísérlésével – tudjon *reagálni* arra az eseményre, melyet a szavak közvetítésével tudomásul vett. (Itt esetleg éppen „indulati jelentés” értelmezésről beszélhetnénk – vö. Hankiss Ágnes egyik tanulmányának szóhasználatával.¹⁷)

A „jelentés” szó tehát a jelenlegi szóhasználatban – értelmező szótárunk szerint is – *több fogalmat*, illetve *több fogalomkört* jelöl. (Akkor is erre a megállapításra kell jutnunk, ha – külön periferikus csoportnak tekintve – nem vesszük itt figyelembe azokat a használati lehetőségeit, amelyek a magyar nyelvben a katonai, iskolai, hivatali életben adódnak, kb. a „hivatalos tájékoztatás” megfelelőjeként.) Fülep Lajos nem véletlenül különítette el egymástól annak idején legalább a tudományos általánosítás „absztrakt” és a művészet „konkrét” jelentését,¹⁸ s például az 1967-es kiadású *Brockhaus Enzyklopedie* sem ok nélkül veszi föl a filozófiai és a nyelvészeti jelentés-fogalom mellé harmadik alapkategóriaként a lélektanit. Greimas és Paulhan (más-más jellegű) különbségtevései „sense” és „signification” között is hasonló problémák érzékelésére engednek következtetni.¹⁹

Ezek szerint részben az a feladat áll előttünk, hogy megpróbáljuk az egymástól nyilvánvalóan eltérő alapfogalmakat – a „jelentés” különböző jeltárgyait, jelöleteit – egymástól legalább nagyjából elhatárolni, még inkább pedig az, hogy az elhatárolással egyidejűen vagy azt követően tisztázzuk: *milyen szerepet játszanak* az irodalmi műalkotásokban ezek a különböző értelemben vett „jelentés”-ek.

Szükséges ehhez mindjárt valami mást is hozzátenni. Azt, hogy a jelentés fogalmával gyakran élő információelméleti–kommunikációelméleti irodalomkutatások több más fogalmával kapcsolatban is hasonló a helyzet.

Főként az eredetileg „megvilágítás”-sal, „kifejtés”-sel egyenértékű „információ”-nak az esetét célszerű mindjárt bevezetőben megemlíteni. (Anélkül, hogy itt az „esztétikai információ” szószerkezetnek magától értetődően bonyolultabb esetét is megvizsgálnánk, azt a problémát is csak érintve, hogy a kutatók egy része – pl. M. Bense – az „információ” és a „jelentés” között nem tesz különbséget, míg mások – például M. Bierwisch és Kelemen János – elhatárolandónak érzik egymástól a két fogalmat.)

Idézett munkájában Andor Csaba sem hallgatja el, hogy „Az információ szót nap mint nap használjuk, gyakran meglehetősen különböző értelemben”²⁰; esztétikai kislexikonunk (1972.) is úgy ítéli, hogy „a tudományos értelemben felfogott információ fogalmának meghatározása napjainkban még vitatott probléma”, Szecskő Tamás pedig egyenesen a szó használatának „labirintusait” említi. Gyakran szerepel ez pl. az „ismeretanyag” illetve az „adat” szóval helyettesíthető helyzetben, ezek ekvivalenseként. A mindennapi szóhasználat szerint pl. informálni valakit valmiről: tájékoztatni az illetőt bizonyos tényekről, tudtára adni valamit – valamiről szóló ismereteket. (Vagy: információtárolás annyi, mint jelekben rögzített ismeretek összegyűjtése, ezek rendezett felhalmozása.) Említett tanulmányában Szecskő Tamás saját szóhasználatának meghatározásául ezt írja: „információn a továbbiakban ... a környezet, a világ dolgairól, eseményeiről tudósító híreket értem”; egy fokkal éleztettebb fogalmazásban Kelemen János „racionális értelemben vett információ”-nak bizonyos „eleve meglévő gondolattartalmak közlésé”-t nevezi.²¹ Filozófiai kislexikonunk is ezzel nagyjából egybevágó értelmet ad meg elsőként: „tájékoztatás, ismeretek halmaza”, Horányi Özséb is az „ismereteket bővítő” szószerkezetet adja meg egyhelyütt az „informatív” szinonimájaként.²² Ezzel szemben Miklós Pál már kategorikusan „megtévesztő”-nek mondja az „ismeretanyag” szó használatát az „információ” terminusa helyett, – legalábbis a maga vizsgálódásainak vonatkozásában²³ – s a külső összefüggéshálózatba való *belekapcsolás* mozzanatát *információ-kiegészítésként* veszi számba. Ákos Károly *Az idők örvényében* c. könyvének (1975) 203. lapján meglehetősen egyértelműséggel „szavakban foglalható ismeret”, a 198.-on viszont „cselekvésre készítő tényező” értelemben használja a szót. A lélektani szakirodalom általában azokat a *hatásokat* nevezi információknak, amelyek kívülről érik a szervezetet: a pszichológusok nemegyszer arról írnak, hogy az embert az információk határozzák meg, W.H. Thorpe az információt éppenséggel az *ingerrel* azonosítja,²⁴ N. Geschwindt a tapintást „érzéki információ”-nak nevezi,²⁵ Vereczkei Lajos szóhasználatában az „információ”-nak az „izgalom” a szinonimája,²⁶ Leontyev szerint „az információ fogalma, bár a hírközlésből kerül át, szinte már eredetét tekintve emberi, fiziológiai, sőt pszichológiai fogalom.”²⁷ M. Bense ezzel

szemben egyetértően idézi N. Wiener szavait, aki szerint „az információ információ, *nem pedig energia*.”²⁸ Az energiát és az információt filozófiai kislexikonunk (1970) is szembeállítja egymással, az ún. tényinformációt pedig Hankiss Elemér mondja határozottan elkülönítendőnek az energetikai természetű bázisrendszerektől.²⁹

Kardos Lajos azt a „küszöböt” vizsgálja, melyen az inger információba mehet át.

J. Piaget információk fölvételén több ízben is a környezetből érkező, a szervezeti befolyásoló tényezők fölvételét érti – ugyanakkor a „rendezettség” szinonimájaként is használja a szót. (És előfordul, hogy összekapcsolja a kettőt egymással: a rendezetten érkező hatások együttesét nevezve információnak – esetleg éppen olyan „nyelvet” látva benne, mely „egyáltalán nem olyan, mint egy nyelv”.³⁰)

Shannon, az információelmélet megalkotója az információt a valószínűség függvényének tekinti, a valószínűség reciprokából számítva ki az információ mennyiségét. (A fizikai világban a dolgokat rendezetlenségi tendenciák jellemzik, mennél nagyobb tehát a rendezettségük, annál kisebb kialakulásuknak a valószínűségi foka: mivel így csak meghatározott rendezési törvények eredményezhetnek sajátos rendezettséget, a rendezettség rendező törvények érvényesülésére enged következtetni, mintegy „róluk ad jelzést” – róluk informál). Az értelem számára ismeretek szerzését mintegy kínáló tényezők ebben a felfogásban összekapcsolódnak az újszerűség mozzanatával, – szerezni csak új ismereteket lehet – az újszerűség így az informativitáshoz tartozónak minősül. J. Lotman viszont „az információ szervezési és megőrzési módjainak összetettségét”-t tekinti kultúrának,³¹ ha tehát azon lehet is töprengeni, hogy ő a kultúra fogalmát szűkíti-e vajon be a tiszta racionalitás területére, vagy pedig az információ szót használja tágabb értelemben, annyi mindenképpen világos, hogy nála az újszerűség, az eredetiség *nem* tartozik az információ kritériumai közé.

Az információelmélet lehetséges problémáinak tüzetesebb tárgyalása – ezen belül olyan kérdések megvitatása is, vajon egy ilyen alapú értelmezésben a sajátos belső rendezettséggel bíró *anyag* tekintendő-e információnak, vagy maga az *elrendezettség*, vagy pedig az elrendezés törvényeinek megértéséhez vezető *ismeretrendszer*, illetve a rendező elv – természetesen nem tartható már itteni feladataink sorába. Ebben az esetben is szükség van azonban arra, hogy megkülönböztessük egymástól a szó előfordulásainak legalább az alaptípusait, és hogy földerítsük: a különböző értelemben vett információtípusoknak, az „információ” szóval jelölt különböző jelenségeknek milyen szerepük lehet a műalkotásban, illetve ennek úgynevezett jelentésében. Ezért ennek a megítélésztően többértelmű szónak a használata is kerü-

lendőnek látszik a továbbiakban. (Az egyik vagy a másik szóhasználat helyessége melletti kardoskodás helyett.) A következő fejtegetések ezért inkább az egymástól eltérő, viszont egyértelműbb „rendezettség”, „hatás”, „ismeretanyag”, „ismeretközlés” (stb.) szavakat fogják használni. (Hiszen maga az időleges rendezettségi állapot csak energiát igénylő, azt felhasználó megismerő *tevékenységgel* kapcsolatba kerülve válhat a tudatban ismertté, – pl. az, hogy milyen törvények szerint épült rendszerre különböző alkatrészekből egy gép – intenzív fájdalmat vagy gyönyört keltő hatások viszont gyakran érhetik anélkül is a szervezetet, hogy nagyobb mennyiségű *ismeretekhez* juttatnák az értelmet. Ezeknek a fogalmaknak az egybemosása tehát sok zavart okozhat.)

Az eddig mondottakkal kapcsolatban kíván már itt is említést az a tény, hogy a „kommunikáció” esetében is többféle szóhasználattal találkozunk: az ismeretközléstől kezdve az eleven, sokoldalú kapcsolatteremtésen át egészen a társadalmi viselkedésig igen sok mindent emlegetnek ezen a néven. Ez azonban nemcsak, hogy analóg az előbbiekkal, hanem – részben – belőlük következik. (Természetes, hogy merőben más a módja az elvont ismeretek, ingerek és hatások vagy éppen tárgyak „továbbadásának.”) Ezért itt nem is feladatunk, hogy belemenjünk a kérdés részleteibe – majd még úgysis vissza kell térni rá – , törekednünk kell viszont már a soron következőkben is arra, hogy megkülönböztessük egymástól az *ismeretközlés*, a *tárgytovábbítás* és a *kölcsönhatásba kerülés* fogalmait, pontosabban megnevezve, hogy mire gondolunk.

Röviden még a jelelmélet és a művészet kapcsolatának egy alapkérdéséről is szólni kell, ha módszeresen akarunk utána előrejutni.

Idézett tanulmányában Bojtár Endre jelként említette a műalkotást. A magyar kutatógárdából például Hankiss Elemér³² vagy Murvai Olga is Bojtárhoz hasonlóan³³ jár el, J. Mukařowsky nyomán. Hasonlóképpen vélekedik erről J. Lotman,³⁴ R. Barthes vagy Siegfried J. Schmidt is,³⁵ U. Eco ennek szellemében az építőművészet alkotásaiban is elsődlegesen jeleket lát.³⁶ M. Bense ingadozik ebben a tekintetben: hol jelnek, hol jelként is felfogható jelenségnek tekinti a művészet alkotásait.³⁷ – Ha most már kiindulási pontként az „aliquid stat pro aliquo” klasszikus felfogását fogadjuk el, illetve a jelelmélet egyik megalapozójának, Ch. Peirce-nek azokat a megállapításait, amelyek szerint a jel „valami, ami valaki számára egy bizonyos vonatkozásban valami helyett áll”, (esetleg pontosná téve ezt Andor Csaba nyomán azzal, hogy „valamely helyzetben”, vagy például a M. Bense–E. Walter-féle szemiotikai szótár hasonló megfogalmazásait vesszük alapul), akkor úgyszólván „első ránézésre” is azt kell látni, hogy a műalkotás a maga egészében – vagy akár lényegét tekintve – *nem feleltethető meg* ennek a jel-fogalomnak.

Az úttest fölött kigyulladó kerek piros lámpa valóban annak a mondatnak harsány írás- vagy szóbeli megfogalmazása helyett áll, hogy „tilos továbbmenni, várni kell!”. (Pontosabban fogalmazva: ennek a mondatnak valamennyi nyelvbeli megfelelője helyett.) A nyolc másodpercen belül elhangzó egy hosszabb és egy rövidebb hajókürthang a vigyázat, fordulást kezdék!-nek úgyszintén valamennyi nyelvbeli megfelelője helyett hallatszik, a térkép különböző ábrái pedig a „menedékház” feliratot vagy ennek látványát helyettesítik hasonlóképpen. (É.i.t.) Ezzel szemben például a roueni székesegyház semmi más helyett nem áll – semmilyen vonatkozásban – és semmi más-sal nem is helyettesíthető. Még egy viszonylag pontos másolattal is csak kevésbé; Monet-nak róla készült képsorozatával sem – és viszont. Pontosabban fogalmazva: az utóbb említett műalkotások semmiképpen *nem a lényegükkel* vesznek részt azokban a viszonylatokban, amelyekben helyettesíteni tudják egymást. (Hiszen aki meg akarja ismerni a katedrális, de nem tud hozzáférni, az lehetőség szerint színes fényképeket és tervrajzokat fog beszerezni róla, nem pedig impresszionista festményeket, aki viszont a Monet-képek iránt érez vonzalmat, de nem tudja őket megnézni, az a Monet-reprodukcióknak néz utána, nem pedig a székesegyháznak. Tehát csak megfelelő *helyettesítők pótlását* szolgálhatják, mintegy végszükség esetén – nyilvánvalóan *nem sajátosan művészi értékeikkel.*) Bach fűgáinak, Bartók zongoraversenyének, Mallarmé vagy József Attila verseinek az esetében – és általában: a művészi alkotások legnagyobb részénél – ugyancsak ehhez hasonló a helyzet. Ha csak nem akarjuk magunkévá tenni az olyan okoskodást, amilyenre egyhelyütt U. Eco vállalkozik, kifejtve pl. azt, hogy az épület lépcsőjének esetében is a kommunikatív, illetve a jel-funkció a legfontosabb, mert a lépcső akkor is észrevételi velünk magát, ha nem akarunk és fogunk rajta fölmenni (i.mű 387.). Ebben a felfogásban akár a marhapörkölt is elsődlegesen jelkommunikátorként fogható fel, hiszen ínycsiklandozó illatával ez is észrevételi magát velünk akkor is, ha nem fogjuk gyakorlatilag felhasználni. (Másszóval: megenni.) A divathoz igazodás szándékán kívül azonban csak kevés tényező magyarázza az ilyen eszmefuttatásokat. E kérdéssel foglalkozó írásaikban Hrapcsenko, Köpeczi Béla Németh Lajos és Nyirő Lajos is arra mutatnak rá, hogy *pusztán jelként* – illetve olyan objektumként, amelyeknek a valamit helyettesítő jel-szerep a lényegüket adja – nem határozhatók meg a művészi alkotások.³⁸ *Ilyen értelemben csak jelszerűségük*, illetve meglévő – különböző műalkotások esetében különböző mértékben figyelmet érdemlő – *jel-értékeik* kívánhatnak számbavéettetl. (Ahhoz hasonlóan, ahogyan például tárgyszerűségük is vizsgálatot – vagy legalábbis figyelembevételt! – igényel, akár például a gazdasági értékük és számos más tulajdonsá-

guk.) Legalábbis akkor kell így döntenünk, ha az előbb említett jel-felfogást vesszük alapul.

De térjünk vissza a „jelentés” szó problematikájához.

Az eddigiekből mindenképpen világossá válhatott, hogy különböző szóhasználatok léteznek, különböző jeltárgyak jelölésére; nem kizárólag a „jelent”, hanem vele kapcsolatos szavak egész körének esetében. Ha most már abból a korábbiakban valószínűsített föltevésből indulunk ki, hogy a néhol szembeötlő eltéréseknek az lehet a legfőbb magyarázatuk, hogy *különböző viszonylatokban különböző funkciók* lehetnek lényegessékké (esetleg éppen egyedül lényegessékké), akkor a továbbiak során elvégzendő feladatot a különböző nyelvi és művészi funkciók megvilágításában ismerhetjük föl.

Célszerű ezért minél szélesebb körű vizsgálatokba kezdeni – akkor is, ha ezek néha kissé bizonytalan területekre visznek. Így részben általában a nyelvnek, részben általában a műalkotásoknak a területén kell néhány szempontból végigtekintenünk, azzal a céllal, hogy minél jobban megérthessük az általános nyelvi és az általános műalkotástörvényeknek mintegy a „keresztésében” születő nyelvi műalkotások természetét.

„...soha nem szabad elfelejtenünk, hogy minden kategória számára az objektív valóságban betöltött funkciója mértékadó.”

(Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*)

2. A beszélés, a nyelv kialakulása (Kitekintve a művészetek keletkezésére)

A Biblia szavai ugyan arról szólnak, hogy „Kezdetben vala az Ige, s az Ige testté lőn”, első sorai pedig egyértelműen az Ur parancsszavaiból eredeztetik a létet, tudományos ismereteink azonban mást mondanak. Ezek szerint előbb léteztek a különböző csillagászati rendszerek, s még a Föld is évmilliókon át létezett beszélés illetve nyelv nélkül. (Ha csak nem akarjuk a „lingvisztikai imperializmus”¹ szellemében már a közösülési aktust is szintaktikai-grammatikai viszonylatban felfogni, vagy esetleg már a csillagok járásának rendszerében is a sajátosan szöveg-elrendezési törvényeket fölismerni,² – jócskán rálicitálva azokra, akik sokszáz évvel korábban még csak a szférák zenéjét kívánták belőlük kihallani.) – Legföljebb arra lehet érdemes itt fölfigyelni – mert még majd visszatérünk rá, – hogy az elhangzó szónak a mítosz láthatólag *teremtő erőt* tulajdonít.

A későbbi korokban sem ajándékként érkezett a Földre a beszéd képessége, illetve „tudománya”. Évszázazredek magába foglaló fejlődésnek a folyamatában, keserves-kínos küzdelmeknek az árán hozta létre, alakította ki – előbb az állatvilág a beszédnek, a nyelvnek a csiráit, majd ezt követően a magát emberré formáló lény (illetve az ember) a beszélést, a nyelvet. Tudjuk: még az sem kis feladat, hogy a már létrehozott, kimunkált nyelvet elsajátíttassuk azokkal, akik lényegében már rendelkeznek a nyelvhasználathoz szükséges biológiai és pszichikai adottságokkal. A nyelv *létrehozása* – a hozzá szükséges hang-artikuláló és szellemi előfeltételek megteremtésével párhuzamban – ennél milliószorta nagyobb feladatot róhatott az emberré formálódó lényre, mely jórészt épp ezáltal emelte ki magát az állatvilágból. Nem véletlenül tanúsítja mesék, mítoszok, varázsigék sokasága azt a meggyőződést, hogy a beszéddel rendkívüli hatalom birtokosává lett az ember. Olyan eszköz birtokosává, mely a nyelvhasználat előtti létezésből kiemelkedők számára varázslatosnak, esetleg felsőbb erőktől származónak mutatkozhatott. Az álombeli szorongásoknak az a típusa sem véletlen, amelyben hirte-

len elveszítjük ezt a hatalmat: megnémulunk. A megnevezni nem tudás tehetetlenségének legyőzéséért vívott alkalmi küzdelmeink – melyek hol sikeresek, hol sikertelenül végződnek – egy-egymorzsaléknyit tudnak megsejtenni a nyelvteremtés küzdelmeinek hallatlan nagyságából. (Ady Endrének *A Sion-hegy alatt* című versében – közelebbről: ennek cselekményében – szintén fontos szerepet játszik ez a mozzanat. „Hogy hívnak téged, szép öreg Ur? — Csak nagyszerű nevedet tudnám...” — hallatszanak hiábavalóan a megnevezni – nem -tudás kérdései, fájdalmas szavai.” — „Ő várt, várt, aztán fölszaladt ... S én ülök Sírván a Sion-hegy alatt” — zárul tragikus hangvéttel az elmaradt megnevezésről: a létrehozni nem tudott kapcsolatról szóló történet, és vele a költemény.)

Kényszerítő okok, valamire való irányulások és kialakuló célképzetek együttese „termeli ki” – a szervezet általánosabb fejlődésével egyidejűen – *a beszédet nem ismerő* létezési formák egy részének átalakításával a *beszédet használó*, emberi létezés különféle formáit. A beszéd és a beszélésben központi helyet kapó nyelv lényegének meghatározása ezért *nem elégedhet meg tisztán teoretikus megközelítésekkel*. (Annak vizsgálatával, hogy mennyire érvényesek rá is bizonyos általános törvények, vagy pedig a belső fölépítés egyes törvényeinek feltárásával.) Annak kérdéseit sem hagyhatjuk figyelmen kívül – azokhoz a studiumokhoz hasonlóan, melyek a művészeteknek kutatják a törvényeit –, hogy milyen okoknak a hatására, *milyen célok*nak a *szolgálatában hozták azt létre, és tették olyaná, amilyenné lett*. Melyek azok a fő fényezők, amelyek létezését és létezésének milyenségét meghatározzák. Ezért kell a továbbiakban néhány pillantást vetnünk a nyelv kezdeti alakulásának, illetve kialakulásának az időszakára. — Ha mégannyira madártávlatból is, ha szüntelenül érzékelve is az ismeretek kívánatos mennyiségének hiányát. Akkor is, ha kissé fáradságosnak mutatkozik egy ilyen kitérő. Meggyőzőnek fogadva el J. Piaget gondolatvezetését, aki – Chomskyval vitázva – az értelmes viselkedés és a nyelv kialakulását csak eleven kölcsönhatásukban tartja megmagyarázhatóknak. (Elvetve tehát azt a szemléletet, mely valamilyen eleve adott nyelvi képességből próbál meg kiindulni.³)

Ha pedig teljesen következetesek akarunk lenni, akkor kiindulásként a beszéd zérus-fokára kell néznünk: arra az állapotra, melyben a létező dolgok és lények még kizárólag fizikai, kémiai vagy – később – biológiai kölcsönhatásban vannak egymással. Amikor mechanikai vonzó-taszító erők eredője szabja meg a bolygók pályáját, részben más jellegű fizikai erők a földkéreg mozgásait és a vizek útját, vegyi hatással bomlasztja a gyökér a sziklát, alakítja át a talajt, biológiai mozgásfolyamatokban dolgozza föl az állati szervezet a növényvilágot vagy más állatok testét – és így tovább. Közvetlen fizikai-kémiai-biológiai mozgásformákkal szorítja ki az egyik növény

vagy állat a másikat, vagy pedig így teremt vele olyan kölcsönösség-viszonylatokat, melyek valamiképpen kiegészítik egymás tevékeny létezését.

Az idők folyamán az állatvilág egy részénél – mint tudjuk – kialakul valami, ami főként abban a változásban kap majd fontos szerepet, hogy általa közvetetten is befolyásolhatóvá („szabályozhatóvá”) lesz más szervezetek viselkedése. A madár fütyörész, a farkas üvölt, a majom makog, a méh – lábán virágport hozva – „táncol”, a delfin füttyentget, s viselkedésüknek ezek a formái valamilyen közvetítő közeget alkotnak az egyes szervezetek között: *fizikai vagy kémiai kényszerítés nélkül is befolyásolni tudják a másik magatartását.*⁴ Mégpedig épp a legfontosabb lét- és fajfenntartási viszonylatokban: menekülésre vagy harcra, pázásra vagy az együttes tevékenység más szükséges formáira készítetve, vagy esetleg tanítva egymást.

(Néhány közvetett viselkedés befolyásolási mód alacsonyabb fokon is kifejlődött. Pl. az ördöghalat támadás előtti izgalma úgy átalakítja, hogy meglátásától megbénul az áldozata. Ismeretes, hogy a kígyó nézése is megbénítja az áldozat védekezését, s a szarvas is úgy emeli föl ellenfele előtt az agancsát, hogy annak „lenyűgöző” lehet a hatása.⁵ Némelyik állatfajtnak a hímje szagok kibocsátásával segíti elő a nőstény megtermékenyülését, vagy ezzel vonzza azt magához – és így tovább. Ezek a megnyilatkozási formák azonban nem fejleszthetők tovább, ti. abban a tekintetben, hogy átalakíthatók, differenciálhatók lennének. Mindvégig megmaradnak bizonyos viselkedési alapformák alakítására készítő tényezőnek – megbénulásra, menekülésre vagy közeledésre fognak ösztönzést adni. – Valamivel magasabb szintű, ezért átmenetinek mondható formák ismerhetők fel a Lorenz által megfigyelt, komplexebb cselekvésgátló magatartásformákban: a legyőzöttségét érző és azt „elfogadó” állat olyan testhelyzetet vesz föl, melynek látványa gátolja, illetve teljesen leállítja fölébe került ellenfelének támadását.

Az ember őse így annak a lehetőségnek jutott birtokába, hogy az ilyesfajta „elő-nyelv” valamelyik formájából teremtsen magának nyelvet. Részben: fejlett idegrendszeri adottságoknak és a külső életföltételek átalakulásainak kölcsönhatásában – ennek a kölcsönhatásnak az eszközöként és termékeként. – részben viszont annak köszönhetően, hogy egyedülállóan kedvezők a hangalakítási adottságai. (Ez a nagyjából belső – külső akadályba alig ütköző – tevékenységi forma hallatlan variációs lehetőségeket rejt magában.⁶)

Ezek a nyelvi- ill. beszéléselőzmények is megérdemlik tehát egy kevésbé a figyelmünket.

Nagyjából még ezek is két csoportra – talán két fázisra is – oszthatók. Az első a közvetlen gesztus- és hangreagálások csoportja, ill. ezek kialakulá-

sának fázisa. Olyan elemi belső élmények kifejezéséé, mint „... az éhség, a fájdalom, a félelem. – a fenyegetés. ... a kihívás, a kényelem, a felsőbbrendűség, a jókedv, az izgalom, a barátságosság, az alávetettség, a levertség” – állapítja meg Wynne-Edwards tanulmánya.⁷ A viszonylag alacsony fejlettségi fokon élő állatok egy része, például „a csóka vagy a nyári lúd: csupán belső hangulatának ad teljesen tudattalan kifejezést”; az ilyen „állat-nyelvek szavai ... csupán *interjekciók*, vagyis indulatszavak” – fejtegeti megfigyelésének elemzése nyomán K. Lorenz, „az állati viselkedés összefüggő és messzeágazó elméleté”-nek megalkotója.⁸ Funkciójukat tekintve ezek a sztereotip hang- és gesztusmegnyilatkozások *emotivak*: „cselekvés-válaszok külső és belső érzéki ingerekre” – mondja Sebeok.⁹ A. Moles tréfás „szöcskenyelvi szótára” is ilyesfajta megnyilatkozásokat különböztet meg egymástól: „I. Minden rendben, az élet jó. II. Szeretnék párizni. III. Behatoltál a területemre! IV. Ő – a nőstény – az enyém! V. Ó, milyen jó lenne párizni! VI. De jó volt párizni...”¹⁰ (Mások más állatoknál ennél lényegesen több változatot is megkülönböztetnek. L. P. Marler: *Communication in monkeys and apes*¹¹ ill. az említett Meier-szerzőpáros munkáját.)

Csakhogy – részben bizonyára az egy-fajú lények egymáséhoz hasonló alkatából adódóan, részben a hasonló föltételek közti társas együttélés hatására – erősödő sztereotipizálódásuk során ezeknek a kifejező hangadásoknak nem pusztán magának a „kifejező”-nek a számára és esetleges megfigyelőjüknek a szempontjából lesz jelentősége. Hatni fognak a másik viselkedésére is, részben hasonló viselkedést, részben ellenhatásokat eredményezve. Az ijedt gágogás például ijedt gágogást indukál – a „föltreülés-hangulat” kifejezése a föltreülés-hangulat elterjedéséhez, végül pedig *föltreüléshez* vezet.¹³ (Hogy előbb az első típust nézzük.) Egymáshoz közeli helyzetekben a gesztusoknak, nagyobb távolságban a kibocsátott hangoknak jut ilyen cselekvést indukáló-irányító, csoportot összehangoló szerep – mutat rá Sebeok.¹⁴ Ha másképpen nem: megnyugtatóssal. Ahogy például az interjekciók eredetű legkezdetlegesebb kapcsolatteremtési hangok: az *elhagyatottság riadt megnyilatkozásai* is, amelyek – egymás hangjának meghallása által, némi módosulással – *a nagyobb távolságban megvalósuló együttlétnek* lesznek a megnyilatkozásaivá, majd pedig az összetartozás szabályozóivá lehetnek.¹⁵ A magatartást, a cselekvést kezdetben többé-kevésbé még reflexszerűen befolyásoló speciális hangok és gesztusok – illetve a gesztusok-látványok, melyek szintén befolyásolni tudják a viselkedést – a fejlődés során azután mindinkább *célzatos alkalmazást* nyernek. A gazdája társaságában meghatározott mozgások kíséretében meghatározott hangokat adó kutya már például „amit tesz, az ember-barátjának ... célravezető befolyásolása”¹⁶ – gondolha-

tunk itt például a Móricz *Barbárok*­jában leírt kutya – ember- „beszéd”-re, s hasonlóképpen mondható el ez pl. a ló, a majon vagy – föl­tehetően – a méh esetében is. Ahogy egyfelől – ösztönösen – még az ember is jól ismeri a „vacog a fogam s fütyörések” viselkedési módját (Ady: *Jó Csönd-Herceg előtt*): másszóval: a félelemnek hangoskodással való legyőzését, ahhoz hasonlóan – másfelől – a fejlettebb állat is alkalmazhatja idő­k múltával annak a tapasztalásnak a „tanulságait”, hogy pl. gyakran még saját *ijedt* ugatása is *megijesztheti* a szembenálló felet. (Főleg akkor, ha sikerül azt kellően he­ vessé és energikussá módosítani.)

Itt már az ellenhatásra láthatunk példát. Az eredetileg spontánul *önkifejező* eredetű megnyilatkozás tehát fokozatosan átalakulhat: idővel *célzatosan irányíthatja a másik tevékenységet*. (A félelem- és a veszekedés- hangok nagymérvű hasonlósága is erre a kapcsolatra utal. – Hasonló összefüggéseket mutat – részletezőbben, magát a kettősséget azonban kevésbé analizálva – a Meier- szerzőpáros nyelvészeti kézikönyve is. Más oldalról Buda Béla pszichológus gondolatmenete segít abban, hogy áttekinthessük ezt a kérdéskört.¹⁷)

A fejlődés során így azután a magasabbrendű állatok is úgy tudják ma­ gukat kifejezni, hogy ezáltal célszerűen befolyásolják partnereiket, s ennek során mintegy *jeleket* adnak egymásnak (és nekünk)¹⁸ – mondhatjuk ezek szerint. De csak akkor tehetjük ezt jogosan, ha ezúttal *Morrisnak azt a jel- meghatározását vesszük figyelembe, amelyik a tevékenység-befolyásolás közvetetté tevésében jelöli meg a lényegét*. (Nem pedig azt, amelyik a helyettesítés mozzanatát emeli ki, s amivel kapcsolatban ezután elméleti: megismerő műveletekre szokás gondolni.) „Jel (sign): durván meghatározva: valami, *ami a magatartást irányítja* valami másra való tekintettel, amely abban a pillanatban nem inger.”¹⁹ (Említést érdemel itt, hogy értelmező szótárunk is a „cselekvésre, magatartásra felhívó” szereppel határozza meg elsőként a jel mibenlétét.)

Lényeges azonban mindjárt kiemelni: a „*jelek*”-nek ezek a *fajtai sohasem véletlenszerűek, illetve nem pusztán konvencionálisak*. A madártrilla meghallása az idegrendszer természetéből adódóan váltja ki a szervezet kellemes izgalmát, (a színes madártollazathoz, a színes bogyókkal kidíszített és befestett madár-nászházhoz hasonlóan), az acsarkodó csaholás meghallása közvetlenül elemi reagálások szintjén ijeszt és zavarja meghallójának úgyszólván *egész* létét, (akár az égzengés vagy az ágreccsenés) – és így tovább. Ilyenkor is olyan hatás ad még alapot a „partner” viselkedésének megváltoztatásához, mely viszonylag még mindig csak kevésbé közvetett, noha már nem „tisztán” fizikai-kémiai-biológiai természetű. Ez az inger– kibocsátás – ingerre reagálás-kapcsolat azután gyakori ismétlődés esetén konvencioná-

lizálódhat, és így lazulhat a közvetlen oksági láncolat feszessége. Szó sincs azonban még ilyenkor arról, hogy a tudat gondolt volna ki a maga eszközeül valamilyen „helyettesítő ingert”, valamilyen jelet, esetleg jelrendszert. (Már csak azért sem, hiszen ilyen tudattal az állat még nem rendelkezik.)

A hangadás ugyanakkor – mely viszonylag kis energiát igényelve viszonylag távolra tud eljutni, az útjába eső dolgokat részben megkerülve, részben áthatolva rajtuk – kitűnő közvetítőnek bizonyul a különböző egyedek között. (Gondoljunk pl. a bokrokra, fákra, kanyargós barlangüregekre, dombhajlásokra, melyek a látásnak minduntalan útját állják, a hangot viszont legfőlőbb torzítják valamennyire. A szaglással való kapcsolattartásnak néhol ugyan hasonlóképpen jó lehetőségei vannak, ezek azonban merőben egyoldalúak; inkább csak a fölvevő – pl. kutya – szempontjából fontos a szerepük, a „kiadó” nem tudja szag-kibocsátását célszerűen módosítani. A tapintás vagy az ízlés révén való kapcsolatteremtés közvetett, bonyolult változatai pedig alig jöhetnek számításba.) Az eredetileg közvetlenebb: az „érintkezési reakciók” segítségével teremtett kapcsolatok – melyeknek egy csoport viselkedésének összehangolásában, tehát a csoport kialakításában is döntő a fontosságuk – fokról fokra közvetettebbekké lesznek; főleg ezáltal lehetnek a csoport viselkedési formái is differenciáltabbakká.²⁰ A hangok alakításának lehetőségeivel egyidejűen gyarapodnak a viselkedés-befolyásolás differenciálásának a lehetőségei is – a hangformálásnak pedig kedvezőek az általános föltételei. (Magasabb és mélyebb, hangosabb és halkabb, más-más tagolású és lejtésű hangsoroknak mondhatni végtelen sok változata hozható létre. Ez a skála egyébként már az állatvilág egészét tekintve is, sőt, egyes állatfajtáknál is élénk változatosságot mutat.)

Az emberiség előtörténetének talán ijesztően távoli időszakáról most már az utóbbi évezredekre tekintve – ilyen értelemben tehát végre a tágabb jelennek a korszakát nézve – így fogalmazódnak meg ezek után számunkra a legfontosabb kérdések.

- A) Az évtizezredek hosszú folyamatában lényegét tekintve változatlan marad-e a beszélés itt körvonalazott szerepe és jellege? (Tehát: a változás csak a nagyfokú differenciálódásban mutatkozik-e meg, végső soron azonban egyenesvonalúnak mondható-e a fejlődés?)
- B) A beszélés – a fejlődés megváltozott irányának következtében – a maga lényegét tekintve lett-e valami mássá? Ti. ahhoz képest, amivé és amilyenné valamikor kialakult. (Tehát: a lényegét tekintve esetlegeségeknél minősülnek-e az ősi és a „mai” közt található egyezések?).

C) Vagy pedig: a beszélés *részben* mondhatni egyszerűen („egyenesvonalúan”) továbbfejlődött, a maga eredeti lényegét megőrizve differenciálódott és árnyalódott, *részben* viszont – sajátos okok következményeként – minőségi változásokon ment át? (Vagyis egészében véve merőben új arculatú fontos sajátosságai is kialakultak a régebbiek mellett, anélkül, hogy a régibb és az újabb tulajdonságok közt általában véve fontossági különbséget lehetne kimutatni.)

Közelítsünk talán úgy a kérdéshez, hogy a másodikat mérlegeljük elsőként: először a B-vel jelzett föltevést próbáljuk meg a valóság tényeivel szembesíteni.

Itt mindjárt látnunk kell, hogy ellenállásba ütközünk. Hiszen világos, hogy a társadalomban élő ember napjainkban is jórészt azért beszél, hogy ezzel befolyásolja mások tevékenységét vagy viselkedését; gyakran még beszédének leírt változatát is erre használja föl. A beszédben használt nyelv ma is „általános médium, melyen keresztül az emberi együttműködés megvalósul”.²¹ A munkatárs és a munkavezető, a pedagógus és az orvos, a szülő és a testvér éppúgy utasít (kér, parancsol, felszólít stb.), mint az utcai közlekedés irányítója, a vásárló és a boltos, a pincér és a vendég – a vezető politikus és az ellene tüntető tömeg, a kocsmapultnál szóváltásba keveredő két szesztestvér, a parancsszóra ordítva támadó rohamosztag és a diplomácia finomabb eszközeivel fenyegető államvezető. Az apa és az anya, a szerelmes nő és a szerelmes férfi. A személyes és a nembeli létezés külső lehetőségeinek biztosítására – a viszonylag békés, viszonylag szabad tevékenységre, a javak létrehozására és megszerzésére, az utódok létrehozására és fölnevelésére – egymás befolyásolásának kölcsönös rendszerében kerül sor. *Csak így valósítható meg*, akárcsak az egymással való együttélés rendjének kialakítása. A beszélésnek ebben döntő szerep jut – s ebből a szempontból alkérdés, hogy egymás befolyásolását élőbeszédnek a közvetítésével valósítjuk-e meg, vagy pedig további: írásos vagy másfajta közvetítéseket is alkalmazunk. (Hiszen világos, hogy a vizsgált viszonylatokban az írás legnagyobb részét az élő, személyes vagy intézményes „fedezettel” rendelkező beszédet helyettesíti: abban az esetben hat, ha van olyan erő, amely oldalba lök, pofonüt, fizetésemet elveszi, börtönbe zár, fölakaszt – szeledebb esetben például sérelmének, fájdalmának ad valamilyen formában megnyilatkozást, de úgy, hogy ezzel az én érzékenységet is sérti – valahányszor nem úgy járok el, ahogy azt tőlem kérte vagy nekem megparancsolta.) Az elfogulatlan vizsgálódások tehát azonnal kimutatják, hogy az emberré válás óta eltelt évtizedredek megsokszorozták ugyan a különböző késztetések irányait és módzatait – munka-, harci, hivatali és társas viselkedési formák milliói formá-

lódta ki a fejlődés során, nagyjából egyidejűen a rájuk vonatkozó utasítási, kérési (stb.) formák kialakulásával. — az alapokat tekintve azonban nem mutatkozik gyökeres változás. *Születésünktől halálunkig* — a szülést irányító orvosi utasításoktól a sírásókat munkára szólító szavakig — *magunknak és környezetünknek a viselkedését befolyásolni törekvő, azokat valamilyen irányban legtöbbször valóban befolyásoló tevékenységek, nem utolsósorban ilyen jellegű beszédtevékenységek közepette élünk.* Mi befolyásolunk másokat és mások befolyásolnak bennünket szavaikkal, s ha a beszéd — ez a viszonylag könnyed, rugalmas közvetítő közeg — nem mutatkozik elég hatásosnak, akkor veszik át szerepét a befolyásolás közvetlenebb, („fizikaibb”) a fejlődésben alacsonyabb fokon álló alaptényezői. — Sajnos, korántsem csak elszórt esetekben.

(Elméleti szempontból pedig azt is látni kell, hogy ha például egy távozásra felszólító kiáltásra szilárdabban vetjük meg a lábunkat, akkor már éppúgy *reagáltunk* rá, mint ha szerényen engedélyt kérünk a maradásra, harsányan visszakiabálunk, vagy gyorsan kereket oldunk. Morris jogosan szól arról, hogy a hatást nem a viselkedés külső tényezőiben, hanem a szavak által kiváltott *viselkedési diszpozícióban* kell keresni. Hasonló Osgood felfogása is.²²)

Nemcsak Humboldt tekintette a beszélésben realizálódó nyelvet önmagunk és a külvilág közt létrehozott szférának, az antropológus Gehlen századunkban is a rögtöni reakciókat behelyettesítő-késleltető-módosító közeget lát benne — a filozófus-esztéta Lukács György nézeteivel éppúgy összhangban, mint a nyelvfilozófus Cassirerével.²³ Hasonló módon látja ezt pl. Koffka is, — hogy egyelőre csak kevesekre hivatkozzunk —, aki szerint „a szó úgy lép be a dolgok struktúrájába, mint a bot a gyümölcs birtoklására irányuló vágy szituációjába.”²⁴ Ugyanennek kapcsán irányítja rá a figyelmet arra is, hogy a kapcsolatok *közvetetté válása* a közvetítések révén a tevékenységi kör *kiszélesítéséhez* is vezet.²⁵

Másodikként említett, B-vel megjelölt föltevésünket tehát bizvást tévesnek tekinthetjük és elvethetjük: *a beszéd nem lett a maga egészében lényegileg mássá, mint amivé kialakulásának folyamatában formálódott.* Nem véletlen, hogy minden nyelv ismeri, minden beszélt nyelv használja a nyíltan cselekvésre utasító felszólító módot — többek szerint: a beszélt, élő nyelv alapformáját — a lényegét tekintve eredeti funkciójában.²⁶

Tüzetesebb vizsgálatok ugyanakkor azt is megvilágítják, hogy ha az elsőnek vett föltevést fogadnánk el helyesnek, az viszont az elől zárná el az utat, hogy megértsük a beszélésben fölhasznált jelrendszer, a *sajátosan emberi* nyelv néhány döntő tényezőjét. A beszélésnek, illetve a nyelvnek a fejlődéstörténete nem jellemezhető a maga egészében egyszerű („egyenesvonalú”)

fejlődésként, tehát egyszerűen gazdagodási és differenciálódási folyamatként.

Sok minden magyarázható ugyan meg közvetlenül azzal a körülménnyel, hogy az ember – a maga „világát” mindjobban kitágítva – egyre több mindennel, többféle jelenséggel teremt térben és időben kapcsolatot, így aztán mind többféle külső-belső reagálás készítheti arra, hogy új beszédhangokat alakítson ki, vagy pedig újszerűen rendezze el azokat. A szervezet fejlődésével együtt ugyancsak változó környezet befolyásolásának a lehetséges irányai is szükségképpen sokszorozódnak meg, megfelelő befolyásolási hangsorok változatainak kialakítását téve szükségessé. Tehát pl. az ősi, kb. „gyere, félek” értelmű, hívó szerepű felkiáltás – rendkívül összetett fejlődésmenetben – eljut a „félek a medvétől”, „félek a sötétől”, „félek az egyedüllétől”, illetve a „gyere gyorsan”, „gyere óvatosan” stb. differenciáltabb változatainak, majd változatok sokaságának a kialakulásáig. Könyörgő, parancsoló és szelíden biztató, szorongó, parnaszkodó, borzongó stb. érzésárnyalatoknak a kifejezéséig, a beszélés tónusának gazdagabbá, hajlékonyabbá válása révén. (A differenciálódási tendenciákra már az állatoknál is a kisgyerek nyelvi fejlődésében is rámutattak.²⁷) Idők múltával aztán a magatartás-motivált-ság is változatosabbá lesz: nemcsak az éhség, a párosodás-vágy, a fájdalom vagy az utódok féltése kíván közvetítő megnyilatkozásokat, hanem pl. a társ iránt érzett részvét, a környezetben való gyönyörködés vagy a játékos jókedv is. Viszonylag hamar elakadnánk azonban a további magyarázatokban, ha nem vennénk még külön is figyelembe valami mást. Valamit, ami részben ugyanezen az össz folyamaton belül, mégis merőben sajátos módon járult hozzá a nyelv kialakulásához, teljesen új utat is nyitva a fejlődés számára: megteremtve annak lehetőségét, hogy a beszéd, illetve a nyelv az itt jelzettekől eltérő célokat is szolgáljon. Valamit, aminek abban is fontos szerep jutott, hogy a nyelv kiemelkedett a gyakorlati tevékenységek közvetlen hálózatából, és viszonylagos „önlétet” biztosított magának.

Ennek a „valami”-nek a meghatározása előtt azonban – könnyítés kedvéért – vessünk egészen futólagos pillantást a képzőművészetek korai szakaszaira, illetve az írás keletkezésének körülményeire.

A fejlődés azt mutatja, hogy a korai, tíz-húszezeréves barlangfestmények viszonylag nagy mértékben látványhűek. Ha érződik is rajtuk bizonyos stilizálás – a könnyed ívek kirajzolásának és esetleg bizonyos kompozíciós törvények érvényesítésének a kedvéért – erősen és közvetlenül kötődnek az érzéki benyomásokhoz. A fejlődésnek inkább a későbbi fokán érvényesül majd nagyobb mértékben a leegyszerűsítő, alapvonalakra redukáló, elvontabb ábrázolás, illetve stilizálás – ahogyan ezt fő vonalaiban Hauser Arnold is kimutatta.²⁸ Némelyik barlangnak a falán egy ilyen folyamatnak néhány egymást követő fázisát is megfigyelhetjük: azt, amelyik adott esetben

egy látvány- (másszóval élmény-) kötöttségű rajztól egy elvont jel-alakzathoz vezet.²⁹ Ezzel a folyamattal mutat lazább-szorosabb párhuzamot az írás kialakulása is. (Illetve részben épp ebben a folyamatban rejlik.) Az egyes látványok *lerajzolásával* történő „üzenés” hosszú fejlődés útján kb. ötezer évvel ezelőtt eljutott a látványelemek erős stilizálásából készített *képirások* rendszerének a kialakításáig, majd ezek átszerveződéséi révén át addig, hogy végül már úgyszólván *semmi kapcsolat sem maradt dolog és íráskép (vagy: élmény és íráskép) között.*

(Ezt a megszorítást az indokolja, hogy az írásjelek egy része: az elválasztó., a lezáró., a megcsavarodó ?, a bizonytalanságba futó... és talán a ! nem kizárólag írásbeli funkciójának a *megszokása* alapján, hanem *közvetlenül az alakjával is* kifejez valamennyit a funkciójából. Ehhez társulnak a tipográfia spontán élményt adó kiemelései: a ritkítás, a döntés stb.)

Az ebben rejlő roppant horderejű fölismerés lényege az idézett jelmeghatározások egyikének abban a mozzanatában található meg, hogy valamilyen vonatkozásban *valami egy egészen más dolog helyett állhat.* Akár valami egészen egyszerű valami egészen bonyolult helyett is, vagy esetleg megfordítva. Egy rövid vonás a porban – karcolás az ágon vagy a barlang falán – adott esetben *egy bölénycsordát, egynapi járóföldet vagy egy holdjárásnyi időtávolságot* jelezhet – a fokozatosan kifejlődő, elvonatkoztatásra és elvonatkoztatásból konkretizálásra képes emberi értelem számára. Erre vonatkozó ismereteket segíthet megőrizni, vagy pedig mások számára továbbadni. (A sokezeréves barlangfestmények némelyike mellett található is néhány olyan az ábrázolásokhoz képest igen kezdetleges ábra, melynek föltehetően ilyen szerepe volt.) Egy állat-, növény- vagy ásványfajtát például a rá jellemző szín is jelképezheti. (Jelezheti ennek közellétét stb.) Végül – esetleg az üzenet illetéktelenek előli elrejtésének a kedvéért, valamilyen megegyezésnek az alapján – bármi szolgálhatja bárminek a jelzését.

Nézzük meg ezt is egy kicsit közelebről.

Eredetileg az *akaratlanul hátrahagyott nyomok*, tehát természetszerű következmények árulták el csupán azoknak a számára egy csoport vonulási irányát, akik követni akarták őket – lábnyomok a sárban, meghatározott irányban letört ágak, elhullajtott apróságok –; a későbbiekben azután ezek és a hozzájuk hasonlók *szándékosan hátrahagyott jelekké* lehettek. (Mint például Ilma játékos „nyomjelzése” a *Csongor és Tündében*, az útelágazásnál mélyebben földre nyomott talpakkal.) Ha pedig a jeleket némelyek számára útbaigazító, mások számára viszont megtévesztő cézzal hagyták hátra, akkor az is megtörténhetett, hogy a spontánul, élményközvetítéssel áruló „jel”-ek felhasználásától eljutottak az *elvont gondolati műveletekig.*

Mondjuk: annak konvencionalizálásáig, hogy az a jóbarát, aki a csoportot követni akarja, a szembeötlően hátrahagyott lábnyomok és letört ágak irányával ellentétes irányban haladva (vagy mondjuk arra épp merőlegesen) teheti ezt meg eredményesen. Immár *semmiben sem a dolgok természetes összefüggéseire, hanem kizárólag az ember közlési szándékának eszközeire* – tudatosan kiválasztott, megállapodásban rögzített jelzéseire – ügyelve. Az ember tehát idővel odáig fejlődött, hogy értelme segítségével fokozatosan fölismerte a jelzés *teljes tetszőlegességének* a lehetőségét. (A jelzési, jelölési mód nemcsak hogy önkényesnek *mutatkozhat* az idők folyamán, hanem önkényessé is *tehető.*) Így azután majd pl. a fenyőtoboz éppúgy jelölhet bölényt, mint forrást valamilyen térkép-szerűségeen – egyúttal éppúgy jelölheti a bölényt kődarab is, mint amennyire toboz. És így tovább.

Pontosabban szólva: legtöbbször sokkal jobb is, ha kavics jelöl, mint ha bölényszarv, mivel *könnyebb vele bánni.* (Kis helyet foglal el, könnyű, csillog.) Az a fontos, hogy minél teljesebben *egyértelmű* legyen, hogy a jelölő mit képvisel (jól meg lehessen más jelölőktől különböztetni és határozott legyen a konvenció: egy bizonyos jelölés mindig ugyanazt a valamit jelölje), emellett alkalmas legyen különböző „műveletek” végzésére (pl. ide-oda helyezésre).

Ha most már visszatérünk a szorosabban vett tárgyunkhoz, – a beszélés, illetve a nyelv vizsgálatához – akkor a következő megállapításokra juthatunk. Az előbb leírt tárgyi-jelalkotási, majd jelrendszer-alkotási folyamathoz hasonlóan, illetve evvel igen távoli – és más tényezőktől keresztezett! – párhuzamban alakul ki és formálódik tovább a hangok jelrendszere is. Az eredetileg élménykötöttségű, közvetlen késztetések hatására történő, külső tesztmozgásokkal, sajátos testtartásokkal összekapcsolt hangadás – különböző félelmek, haragok és kívánságok, fájdalmak, gyönyörködések, kielégülések és megnyugvások kifejezései, a hang- vagy mozgásutánzási késztetéseknek eleget tevő hangadások – legnagyobb részben a *hangmagasságnak* és *mélységnek*, a *hanglejtésnek*, a *hangerőnek*, a *hanghosszuságnak* és a *hangszínnak* a „szférájában” hozott létre egymástól eltérő változatokat. Ezt aztán mintegy keresztezhette (rá- illetve beleépülhetett) az a *másik rendszer(!)*, amelyik elsősorban a *sokféleképpen kialakítható, sokféle változatot nyújtó egyes hangok egymáshoz kapcsolásának különböző lehetőségeit használja föl*, s amelyik a lényegyet tekintve *teljesen független mindenfajta élmény-meghatározástól.* (Kialakítását részint a véletlen, részben az értelem rendező elvei határozzák meg.) Az értelem számára – megfelelő megállapodást követően – pl. a „tölgyfa”, „Eiche”, „oak” vagy mondjuk „bx” hang- illetve betűsor egyaránt jelölheti ugyanazt a növényfajta – tehát fölcserélhető egymással –, míg az előbbi, élmény-alapú összefüggések állandóaknak bizonyul-

nak. (A két rendszer természetesen már egészen korai időkben is mintegy kölcsönhatásban fejlődhetett, az „asztán” csak arra utal itt, hogy a fogalomalkotás nyelvi törvényeit valamiképpen mégis messze, az állati létbe visszanyúlóan megelőzték az első emotív kötöttségű hangképzések. — Az együttbontakozás néhány tényezőjének megvilágítására is jól alkalmazhatók F. Kainz, H. Hörmann és J. Lyons egyes vizsgálódásai.)³⁰

Föltehető, hogy az állat hang- „jelzése” adott esetben „inkább partnerré teszi a veszélyben a meghallóit, s nem egy irányított üzenet fölvevőivé”, az állati kommunikáció akaratlagossága tehát kétséges — eltérően az emberétől, aki tudatosan, illetve tudatosan is használ jeleket — fejtegeti idézett munkájában M. Critchley.³¹ Az állatoktól eltérően az emberek viszont nemcsak hogy összetett észleleti egészekre reagálnak, hanem ezeket az összetett egészeket *analizálják* is³², a gondolkodás, a fejlődő tudat működésének eredményeképpen.³³

Ahhoz hasonlóan tehát, — és azzal föltétlenül összefüggésben — ahogy a magát emberré formáló lény a talált tárgy felhasználásától eljut a céltudatosra váló szerszámkészítésig, a hangadással való spontán reagálástól is eljut a tudatos „hang-eszköz” készítéshez, illetve a tudatos hangfelhasználáshoz. Szavak, illetve fogalmak kialakításához — részben az általa készített tárgyak fogalmának és nevének megalkotásához, a nyelvi eszközök segítségével történő gondolkodáshoz és gondolatközléshez.³⁴ S ahhoz hasonlóan, ahogy az alkalmi eszközhasználatról is áttért olyan eszközöknek a kialakítására, melyeket különböző helyzetekben tudott felhasználni, — tehát érdemesek voltak az „elraktározásra” —; egy olyan „beszédeszköztár”-nak a kialakítására is áttért, melynek darabjait már kiemelhetette az egyedi helyzetek élménykötöttségeiből. (József Attila *Falu* című verse méltán mutatja rokon lényegűnek a *szót* és az emberrel még szoros, eleven kapcsolatban álló *eszközt*: az ekét, az ásót, mellyel „szólal a paraszt napnak, esőnek, földnek.”) „A kiáltásról a beszédre való áttérés átfogóbb fejlődés része volt, melyben az állat egyszerűbb ösztönös reakciói ... széttöredeztek”³⁵ — ez a széttöredezés azonban újszerű egységekből való újszerű építkezésnek a kezdetét is jelentette. Mégpedig a nyelvi jelrendszer — más rendszerekhez hasonló — kialakításának a megkezdését. Ennek a fejlődésnek a folyamatában pedig mind tovább „differenciálódik az érzékiség, melyben a fejlődés korábbi szakaszában a megismerő és az affektív... mozzanatok még összeolvadtak” — mutat rá az antropológiai alapokra Leontyev.³⁶

Azt is látnunk kell, hogy valójában a beszédnek a kezdeti hangadás-^x gesztus-együttesből való kibontakozása — másszóval: a már említett differenciálódás — szintén magában foglalja a jelrendszer-alkítás bizonyos mozzanatait. A kettő erős átfedésben, szoros kapcsolatban van egymással. Például

a „fáj!”, „nagyon fáj!”, „rettenetesen fáj!”-féle változatokból csak azáltal bontakozhatott ki mondjuk a „nagyon fáj a fejem, mert megütöttem egy fába!”, hogy időközben kialakult a *fa* fogalma is (a „fa”, „Baum”, „tree” ősi hangalak-megfelelőjével összekapcsoltan: többek között pl. a „Rád dől a fa!” és a „Rádesik a szikladarab!” kettősének, illetve a „Vedd föl azt a fát!” és a „Vedd föl azt a követ!” egymástól elkülönülésének későbbi következményeként, részben pedig az egyébként ugyancsak nem élménymentes, de gondolatibb-fogalmibb természetű újrafölismerés – lényegazonosság-fölismerés! – alapján: „Ez is olyasvalami, amivel – más helyzetben, más alkalommal – már találkoztam!”) Hasonlóképpen annak következményeként is, hogy megformálódott az „üt” és az „ütés” szó-fogalompárja is, valamint hogy közben kialakították a következtetés műveleteit, és ennek egyik jelzőjeként a „mert” („denn”, „because”) megfelelőjét is. Ehhez hasonló módon lehetett – igen hosszú fejlődés során – a szorongást és hívást kifejező „gyere ide” is „gyere ide, de kerüld ki az előtted levő vizet, mert az mély, te pedig nem tudsz úszni!”-vá.

És így tovább.

A beszéd így olyan tényezőből, mely viszonylag közvetlenül *befolyásolja* a környezetet – mégpedig a térben-időben egyre tágabbnak tekinthető emberi környezetet – olyan eszközzé lesz, mely egyúttal a világ gondolati *megismerését* is szolgálni tudja, a benne kialakult nyelvi jelrendszernek köszönhetően.

Valami mást is figyelembe kell ugyanakkor még vennünk, mikor a beszéd, a nyelv kialakulását, illetve ezek természetét akarjuk szemmel követni, illetve megérteni. Olyasvalamit, ami ugyan nem annyira a lényegyet illeti, viszont előbb-utóbb mindenképpen „észrevéteti magát,” s téves következtetésekre adhat okot.

A fejlődés folyamán mind nagyobb lett a cselekvést, illetve viselkedést befolyásoló felszólítások (kérdések, fenyegetések stb.) „bővítményei”-nek a mondhatni *mennyiségi* szerepe. Hiszen egyre tágabb viszonylatokban alakultak ki az egyre bonyolultabb cselekvésrendszerek; ezek föltételeinek a megismerése is egyre nagyobb feladatokat adott a cselekvő ember számára. A nyelv szempontjából ez azt eredményezte, hogy ha – előbbi példánknál maradván – nemcsak egy vizesárkot kellett valakinek útja közben kikerülnie, hanem bonyolult föltételek kívánták meg a köztük való eligazodást – mérlegelni kellett a menés és a maradás egymásnak ellentmondó érveit –, akkor a hívást és féltést kifejező beszédszakasznak rendkívül hosszúra kellett nyúlnia, a megnyúló szövegrészeken belül pedig *épp az „újabbszerű” részeknek nőtt meg az aránya*. Azoké, melyek tárgyat, cselekvést, milyenséget vagy gondolati műveletet jelölnek, ez utóbbiban játszanak szerepet – nem pedig

azoké, melyeknek élményszerűsége közvetlenül hat a partnerek viselkedésére.

A hosszúra nyúló beszédfolyamatnak pedig – az áttekinthetőség, a felfoghatóság érdekében, vagy akár azért is, hogy viszonylag könnyű legyen azt „végigmondani” – kisebb egységekre kellett tagolódnia. A részekre tagolás pedig – megintcsak igen hosszú fejlődési menetben – olyan önálló, illetve önállónak látszó alegységeket alakíthat ki, amelyekből már *teljesen hiányoznak* a közvetlenül ható elemek.

Fejlesszük egy kicsit tovább egyik előbbi példánkat.

Valaki aggódik a gyerekéért, aki bizonyos távolságra van tőle – egyszerűsrimd szeretné, ha az odajönne hozzá. Ha ez a „valaki” még teljesen primitív lény, akkor részben aggodalmat kifejező, részben pedig hívásra készített hangokat fog magából kiadni: rövidebb hangsoroknak határozott rendszert nem adó, ellentétes elegyedését. Többtízezeréves fejlődés során egy ilyen hangsor azután átalakul pl. a „Nagyon jó lenne, ha idejőnnél, de azért főképp arra vigyázz, hogy bajod ne essék!” világosan tagolt rendszerévé. Ennek a mondatnak a további fejlesztése már odáig vezethet, hogy az alapszöveg különböző bővítései *sokszorososan meghaladják lényegi alapjuk terjedelmét, ez pedig azt a látszatot keltheti, hogy az ő szerepük a fontosabb.* Viszonylag még mindig rövid bővítést véve például – „jobbra előtted víz van, ennek a mélysége két méter, te pedig nem vagy ilyen magas, úszni sem tudsz, van viszont a vizesárok fölött egy fatörzs, és te jól tudsz egyensúlyozni, de most fáj a lábad, ezért, ha nem vigyázol, leesel, ha tehát átjössz rajta, akkor ..., ha viszont nem jössz, akkor ..., tehát végül is arra kérlek, *gyere, de úgy, hogy ...*”. – Mindez *végző soron* megmarad egyetlen egységnek, hiszen *egyetlen hívás. Elvileg* tehát joggal állnak itt vesszők az egyes szakaszok végén. *A praktikum* azonban a hosszú szövegegység tagolására ad ösztönzést: arra, hogy a beszélő pillanatnyi szüneteket tartson – ezáltal hallgatóját is pihenőkhöz juttatva. Ezt a beszéd leírójának is célszerű követnie: pontok kitételével jelölve a „pihenőket”.

A megnyúló, bonyolultabbá levő *felszólító* (óhajtó stb.) beszédmegnyilatkozásokon belül így aztán elkülönülnek, viszonylag önállósulnak a *kijelentők*. Azok, amelyek önálló egységvontunkban állítanak valamit, valamire vonatkozóan ítéleteket fogalmaznak meg.

Ennek a fejlődésnek az eredményei is megkönnyítik azután, hogy idővel önállósul a *gondolati megismerés*, illetve az ennek eszközeül szolgáló jelrendszer. Természetesen – ahogy ezt pl. J. Piaget kutatásai megvilágították – ez a fejlődés az emberi alkat egészének formálódásától sem független. Ennek során viszont később az elméleti, a tudományos megismerés – a dolgokra vonatkozó helyes ítéletek megfogalmazása és továbbadása – többek

számára már *végcélként jelenhet meg*, elveszítve azt a rendeltetését, hogy az ember cselekvésének, az emberi viselkedésnek az irányításában játsszék fontos szerepet.

Ezzel párhuzamban alakulhat ki és válhat sokaknál uralkodóvá az a szemlélet is, mely a nyelv alapsajátságait a kijelentésekből kiindulva érzi megragadhatónak.

Tagadhatatlanul: fontos általános változásokat követően. Hiszen előbbi példáink világába visszatérve – a „...kerüld ki az előtted levő vizesárkot, mert az mély, te pedig nem tudsz úszni!” elmondásakor nemcsak a kényelmesség (a tüdőből ennek elmondása során esetleg kifogyó levegő vagy az ellankadó figyelem) késztet arra, hogy mondanivalónkat rövidebb szakaszokra tagoljuk. Az önálló készséggé és igénnyé fejlett megismerő tevékenység is hajlik arra, hogy kiemelje a maga céljaira ezt a két megállapítást: „Mély víz van előtted” és „Nem tudsz úszni”. Hiszen ezeket így el tudja raktározni, és majd felhasználhatja őket más összefüggésekben. Tisztán megismerő és tevékenységet irányító viszonylatban egyaránt. („Mély víz van előtted – ez annak a jele, hogy esős volt a nyár”, „Mély víz van előtted – vezesd rá csatornákon a kiszáradt földekre!”, illetve: „Nem tudsz úszni – rossz volt az úszómestered”, „Nem tudsz úszni – meg kell tanulnod!”). A lehetséges kombinációknak óriásira növelhető majd a számuk, ahogy ezt Jespersen megfogalmazta: „A nyelv fejlődése az elkülöníthetetlen, szabálytalan konglomerátumoktól a szabadon és szabályosan kombinálható rövid elemek irányában való fejlődést mutat.”^{3 8}

Óriási tehát ennek az emberi fejlődés szempontjából a jelentősége: nélkülözhetetlen a világgal való cselekvő kapcsolatteremtések sokféleségének kialakításában, de ezen túl is, a „tisztán szellemi” kapcsolatteremtések megsokszorozásában. Tény ugyanakkor – s erre a kérdésre még majd vissza kell térnünk –, hogy ezáltal nyílik lehetőség arra is, hogy az emberi tudat esetleg megelégedjék a puszta „raktározással”: az ismereteknek az ismeretekért való gyarapításával, illetve fejlesztésével. A tudat „rendezőpályaudvara” holtvágányon vesztegelő, vagy egymást váltó, a gyakorlati cselekvés vágyaira azonban már ki nem futó szerelvények temetőjévé is válhat.

De ne menjünk még bele ennek a veszélynek a közelebbi vizsgálatába; foglaljuk inkább össze azokat az ismereteinket, melyek az előbbi gondolatmenetbe kapcsolódnak. S egy parányit lépünk is közben előbbre.

Láthattuk: a világban való puszta létezéshez nincs szükség beszédre, nincs szükség nyelvre. A viselkedés közvetett, magasabb szintű irányítása viszont már megköveteli a beszédnek (a gesztusokkal és főleg hanggal történő differenciált kapcsolatteremtésnek) a létrehozását. Az ezen belül, de részben ettől függetlenül is kialakuló gondolati megismerő tevékenység – melynek a

tudományok és a filozófia adják majd a jellegzetes formáit – jelrendszer létrehozását teszi szükségessé. A viselkedésirányításnak a feladataira azzal a kérdéssel lehet rákérdezni (mivel ezek mintha ilyen kérdésekre válaszolnának): *mi történjék?*, az ezen belül kialakult, de részben önállósult megismerésnek viszont a *milyenek a dolgok?* az alapkérdése. (Hogyan működnek, miből alakultak ki, mivé lehetnek stb.)

A külvilág értelemmel történő asszimilálásának – a magasabb szintű megismerésnek – a ténymegállapítás az alapegysége („ez: alma”, „ez az alma jóízű” stb.); ennek kijelentés adhat nyelvi formát. Eszköze a következtetés, mely hasonlóképpen megállapítás formájában szilárdul meg („ez az alma ízletes, mert jó a fajtája és kedvező körülmények között érhetett meg”) nem tér el ettől lényegében a föltételezésekkel történő gondolati műveletezés sem („ez az almafa nem hoz ízletes termést, mert nem oltottuk be, ha azonban beoltjuk ..., akkor” stb.). A megismerést szolgáló beszéd így a nyelv kijelentő módját használja föl; ennek az alakzatait nem tudja nélkülözni. A megismerés minél sterilebb jelrendszernek kívánja meg a létezését; jelrendszerét, mely nem okvetlenül azonos a beszélés jelrendszerével, nincs is azzal föltétlenül szoros kapcsolatban. Olyan jelrendszerét, mely lehetőleg mentes a „természetes” beszéd élményballasztjaitól, élménykötöttségeitől. (Se a keselyű, se a kanári hangját ne kelljen majd utánoznia annak, aki madártani előadást tart, az orvosi szakkönyv írója jajveszékélés vagy megrendüéstől elfulladó hang nélkül szólhasson súlyos fájdalomtünetekről, egy városra vonatkozóan akkor is tudjunk ismereteket közölni – róla egyáltalán szólni –, ha sejtelmünk sincs a látképéről stb.) Olyan jelrendszerre van szükség, mely – ahogy erre a mottóba emelt Frege-idézet is utalt – mentes mindenfajta kétértelműségtől, eltérően a mindennapos kapcsolatteremtések beszédétől. (S lehetőleg tömör is: jó, ha tömörebb az élőbeszédnél.) Ezért a matematikában, a fizikában, a kémiában és a logikában ezt a saját, külön jelrendszert részben létre is hozzák (míg a biológiában és az orvostudományban a „holt” latin nyelv részleges használata szolgál ilyesfajta célokat); egyúttal kialakulnak a zászlómozgatási szabályokkal, fényvillantási törvényszerűségekkel és más egyértelmű, élménymentes, „tisztá” jelrendszerekkel való műveletezések különböző formái. Ez – különböző okok következtében – nem vezetett azonban oda, hogy az évtizedek alatt kialakult emberi beszédtevékenységek különböző változatai vagy ezek írásos formái – melyek *nagy mértékben* tartalmazznak a megismeréshez szükséges jelrendszereket is –, a mi korunkban már elveszítették volna szerepüket a gondolati megismerés szolgálatában. Noha ugyanakkor a közvetlen magatartás-befolyásolásban játszott szerepük sem csökkent. Megmaradtak tehát *egymástól erősen eltérő* szerepek betöltőiként: *mint átmeneti arculatú, de semmiképp sem csökkent jelentőségű képződmények.*

Hogy itteni szóhasználatunk világossá váljék, célszerű most már kimondani, hogy ez a tanulmány kizárólag azt a *jelrendszert* nevezi nyelvnek vagy nyelvi rendszernek, mely a *beszédszervek* használata során az élőbeszédben fejlődött ki, s továbbra is ebben és ennek írásos változatában funkcionál. Szándékosan elhatárolódik tehát a szó által jelölt fogalomkör újabb időkbeli kitágítóitól, illetve azoktól, akik metaforikusan használják a „nyelv” szót. Elsősorban tehát azoktól, akik többek közt minden művészi *alkotást* — pl. regények, zeneművek, szobrok létrehozását — egyszerűen nyelvhasználatnak mondanak, de azoktól is, akik a fény- és zászlójelek vagy pl. az útjelző táblák rendszerét, tehát a *steril, elvont kommunikatív jelrendszereket* nevezik általában nyelveknek. (Ebből következően tehát elsősorban azoktól, akik a „steril” jelek használatát és a művészi alkotó tevékenységet *egyazon névvel* jelölik.) Ugy gondolva, hogy az alkotó tevékenységek és az értelmes közlések megfogalmazására-továbbítására alkalmas jelrendszerek (mondhatnánk így is: a kódok vagy kódrendszerek) *külön köröket alkotnak*, csak éppen olyanokat, melyek átfedésbe kerülhetnek — és gyakran kerülnek is — egymással. Ugy gondolva, hogy a beszédtevékenységben és írásos változatában külső alakot kapó jelrendszer — már csak a több ezer éves hagyományok alapján is — megérdemli a külön elnevezést.

(Ezt a szóhasználatot — az itt jelzett elhatárolásokat — részben az eddigi vizsgálódások, részben a továbbiak hivatottak majd alaposan indokolni. A szóhasználat jogosságának indokolása azonban természetesen nem lép föl azzal az igénnyel, hogy más szóhasználatokat automatikusan tévesekké minősítsen.)

Ha azonban föltett kérdéseinkre választ kaphattunk is eddigi vizsgálódásainkból, úgy látva, hogy a legfontosabb tények a harmadik lehetőségként említett — C-vel jelzett — válasz mellett érvelnek, (a beszéd, illetve a nyelv megőrizte kezdeti alapfunkcióját, de — különösen a nyelv — merőben új irányú fejlődés lehetőségeivel is gazdagodott), értelmezést kíván egy újabb szó. A „jel” és a „jelrendszer” kapcsán most alkalmazott „kód”. Ezt a feladatot nem végezhetjük el gyorsan.

Különböző nyelvek szótárában — így a magyaréban is — ez nyíltan többértelmű szóként szerepel. Ha előfordulási helyein vesszük vizsgálat alá, akkor azt kell látnunk, hogy még más, a szótárakban nem rögzített használati-értelmezési variációi is vannak. Ami sajnos nem jár ugyanakkor azzal is együtt, hogy a sokféle használat során határozottabb törekvések mutatkoznak a különböző értelemek, illetve értelmezések tudatosítására. (Hovatóvább így ez is valamilyen jolly joker-félévé lesz, amilyenné sokaknál a „tükrözés” lett.)

A francia szemiotikai iskola egyik legrangosabb képviselőjének, R.

Barthes-nak például egyazon tanulmányában szerepel a szó átírási törvényszerűség értelemben, s a „motívum” és a „szemlélet” ekvivalenseként is,³⁹ az orvosbiológia ugyanakkor gyakran „genetikai kód”-okról beszél – ami viszont sem átírási törvény, sem szemlélet, sem motívum nem lehet – s az egymástól eltérő példák számát tovább szaporíthatnánk.

Induljunk ki annak a különbségnek a megvilágításából, melyet általában a szótárak is jeleznek. (Amúgyis ez az értelem-kettős a legrégebb, a szónak ilyen értelmű használata mondható a leggyakoribbnak.) Az egyik: a *törvény* (a törvényszerűség általában), a másik: a *jelkulcs*, a (sajátos jel-átírási, jel-értelmezési, „jel-megfejtési” törvény). Itt valójában világos, hogy egy általánosabb és egy speciálisabb, sokkal szűkebb értelmezéssel van dolgunk. A dolgot az bonyolítja, hogy a nyelvészeti, illetve a nyelvészettel kapcsolatos szemiotikai-szemiológiai kutatások föllendülése és elterjedése nyomán számos jelenséget a nyelvi jelenségek analógiájára, vagy éppen ezeknek valamilyen fajtájaként kezel a kutatók egy része. Ennek következtében a valójában tágabb értelmű szóhasználat (kb. „törvény” ill. „szabály” értelemben) gyakran a szűkebb értelmű szóhasználat jelentés-specifikumaiból is hordozni látszik egyet-mást: a jelelméleti nyelvészeti kutatásoknak az „árnyékában” így mintegy „nyelvészeti-szemiotikai arculatot” mutat.⁴⁰ Másszóval olyan törvénynek mutatkozik, melynek bizonyos nyelvi törvények a legtisztább, „legigazibb” formái.

A dolgok bonyolításában szerepe van annak a fejlődésnek is, amelynek eredményeképpen különböző tárgyakkal, természeti vagy társadalmi jelenségeknek *jelek*, jelrendszerek segítségével tudjuk leírni az alapszerkezetét, bizonyos értelemben véve tehát az *alaptörvényeit*. Például az arra vonatkozó megállapítást, hogy az „abszolút tiszta” víz alapegységei két rész hidrogénnek és egy rész oxigénnek alkotják a vegyi egységét, a H_2O -ban foglalt jelek felhasználásával tudjuk a magunk számára rögzíteni és mások számára továbbadni. Mivel ezek után H_2O -val már jelölhetjük is kémiai viszonylatban a vizet, a H_2O -t a víz *jelének* is tekinthetjük, illetve mondhatjuk. Itt „csúszik be” azután a jelkulcs-értelmezésű „kód”-szóhasználat újabb változata. „Az egyik jelrendszerben *víz* – mondhatja valaki –, a másikban *water*, – a valahányadikban H_2O ; megfelelő jel-átírási, *kódolási* törvényeknek, illetve szabályoknak megfelelően.” Pedig itt valami nagyon fontos körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha nem akarunk teljesen különböző dolgokat egymással összekeverni.

A „ H_2O ” valójában csak első tekintetre olyan jele a víznek, mint lenne pl. „ HZO ”, „ M_4B_2 ”, vagy mondjuk „ X ”. (S természetesen nem is olyan, mint pl. a „víz”.) – A „ H_2O ” ugyanis – ahogy az előbb szó is volt róla – nem egyszerűen megjelölés (másoktól megkülönböztető megjelölés) értelem-

ben vett jel. Viszonylag motivált jelként annak a ténynek motívatlan jelek segítségével történő *megállapítása* is, hogy két hidrogénatom egy oxigénatommal egyesülve új, sajátos minőséget alkotott. (Illetve: a „H₂O” ennek az új minőségnek a maga alaptényezőivel történő vázlatos *leírását* adja.) Ugyanakkor bárki megteheti, hogy valamilyen kémjelentésben „H₂O” (de éppígy „víz” stb.) helyett „HZO”-t („X”-et – de akár „bor”-t is!), írjon, ha egyszer a kémjelentés vevőjével megállapodtak az ilyen *jelkulcsban*. Hiszen ismeretmegőrzési és továbbítási szempontból csakis a megállapodásnak van jelentősége.

A jelelmélet alapjainak lerakása közben Morris nagyon jól észlelte, hogy különbséget kell tenni „ikonikus” és „nem-ikonikus” jelek között; ezt a különbségtevést teljes, mondhatni végletes következetességgel kell végigvinni. Figyelembe véve az *élménykötöttségű* beszédtevékenység és a *steril* jelrendszer megkülönböztetését is. Morris főként azt a képet nevezi ikonikusnak, amely ábrázol valamit, tehát hasonlít az ábrázolt tárgyra. Az elnevezés találó, a különbségtevés végső lényege azonban távolabb található meg. A különbség lényege nem *egy bizonyos érzéki benyomás* – a vizualitás – hasonlóságának, illetve e hasonlóság hiányának a viszonylatában ragadható meg. *A valamiképpen magából a dologból következő* és a *dolog szempontjából teljesen önkényes* jelek között kell elsősorban különbséget tenni. Részletkérdés, – ha nem is érdektelen! –, hogy a dolog látványa, hangzása, alaptörvényeinek leírása, vagy pedig fizikai vagy pszichikai készítés határozta-e meg a jel milyenségét. Ilyen tágabb, lényegibb értelemben ez utóbbiak mindegyike „ikonikusnak” tekintendő – a felszíni és az alaprajz éppúgy, mint az alapképlet, a hangutánzás és a jajszó – eltérően a tisztán megállapodáson („konvención”) alapuló jelölésektől. (Amilyen például az, hogy fényszóró-villantással Magyarországon azt jelzi a kocsis vezetője, hogy lemond az elsősről, van azonban olyan ország is, ahol ezzel szemben azt, hogy nem. Ugyanannyi joggal, ill. alappal; hiszen a fényvillantas és az elsőbbségi jog közt semmilyen „természetes”, az ember egészét érintő kapcsolat nincs, a kettő összekapcsolása mindkét esetben teljesen önkényes, megállapodás viszont mind a kettőt jól használhatóvá teheti.) A „H” nem-ikonikus jele a hidrogénnek (minden tekintetben független annak milyenségétől), a „H₂O” ezzel szemben viszont már ikonikus jele a víznek. (Ha az „ikonikus” szót kiszélesített értelemben használjuk.) Azonos jellegűnek csak külső arculatuk: steril képletszerűségük mutatja a két jeltípust. Hogy megkülönböztetésük mennyire lényeges, annak megvilágítására talán célszerű még valamilyen másik egyszerű példát is figyelembe venni.

Egy IIII számbaállításra nyíló páncélszekrény működési törvényeinek jelzesszerűen vázlatos leírása: IIII. Tegyük föl, hogy – zárról, biztonságról

lévén szó – ezeket a működési törvényeket nem kívánják közhírré tenni, illetéktelenek jelenlétével számolva ezért a szekrényt mondjuk „2222”-esként emlegetik egymás közt a beavatottak. (Hogy azért a nehézkes és pontatlan „az a zöld ott baloldalt” körülírást helyettesíthessék vele, tehát jól használható *nevet adjanak* számára.) Aki ebbe a merőben önkényes megállapodáson alapuló elnevezésbe nincs beavatva, tehát nem ismeri ezt a „jelkulcs-kód”-ot), az tanácstalanul fog állni, ha jólelkűen arra biztatják: vegye ki bátran a „2222”-ből, amire csak szüksége van. (Pedig esetleg egy krajcárja sincs, a pénzszekrény dugig van pénzzel, a zára pedig nyitva áll.) Viszont – a másik esetben – hiába ismeri a *nevét* (ilyen értelemben a jelét: „2222”), ha odamenve azt tapasztalja, hogy a szekrény zárva van, ő pedig nem ismeri a zár *működési törvényeit*. Nem tudja kinyitni. Világos, hogy a sikert csak a név és a működési törvények együttes ismerete biztosíthatja. – Az a körülmény tehát, hogy esetleg fölös fontoskodásnak tartják az alkalmazottak körében a titkolózást, és történetesen éppen működési törvényeinek az alakpletével „nevezik el” a zárat és a szekrényt („llll” lesz a neve), nem fődheti el a dolgok kutatója elől, hogy ebben az esetben is *két különböző dologgal találkozott*, csak ezek éppen egybeestek. Törvény (ill. ennél valamivel szűkebben: *valamilyen* sajátos törvényszerűség, működési törvény, alapstruktúra, jellemző külső alak stb.) és jelkulcs (a dolgok saját természetétől teljesen független jelek egymásnak-megfeleltetése, az ilyen megfeleltetések szabálya: pl. a régi Széll Kálmán tér neve később Moszkva tér) döntő mértékben különböznek egymástól. Egyazon szóval történő, megkülönböztetés nélküli jelölésük tehát megtévesztő. Ellentmond a tudományos jelölési követelményeknek, zavarok sokaságának lehet forrásává.

(Itt is érdemes lehet arra az egyébként banális tényre hivatkozni, hogy a felszín sokszor téveszt meg. Elfödheti azt a tény is, hogy valamilyen absztraktnak mutatkozó *arculat* – pl. a képletszerűség – semmiképpen sem teremt lényegi azonosságot különböző dolgok közt, noha ugyanakkor azonosságnak vagy rokonságnak a látszatát keltheti. Pedig például akár a „hajnalszép tündérbisasszony” elnevezés is lehet egy titkos üzenetben akár a kénsavnak a jelölője, titkos, merőben *absztrakt jelkulcs-kód* alapján, míg a szemre absztrakt jelnek mutatkozó „H₂SO₄”-képlet tágabb értelemben véve „*ikonikusan*”, hiszen végső soron *lényegszerűen* jelöli ugyanazt.)

Arra való tekintettel, hogy az újabb évtizedek kommunikációelméleti kutatásaiban a jel-átírási vizsgálatok nagy szerepet kaptak, s az ismeretanyag-továbbításhoz szükséges jelben-rögzítések és -átírások, illetve a jeleknek ismeretekké alakítása leggyakrabban „kódolás-dekódolás” elnevezéssel szerepel a szakirodalomban, ez a tanulmány ezt a szűkebb értelmű szóhasználatot teszi a továbbiakban a magáévá. (Kód: nem-„ikonikus”, tehát *kizárólag megegye-*

zésen alapuló jelek egymásnak-megfelelésének szabálya.) Más értelemben ezzel szemben inkább a „törvény”, „alapképlet”, esetleg a „képmás” szavakat használja, vagy megint másokat. Olyanokat, melyeknek talán kevésbé modern ugyan a hangzásuk, az értelmük viszont határozottabb, így megbízhatóbban „működnek” a gondolatok megfogalmazásának és továbbításának folyamatában.

Igy a „szemléletmód” szót is, mely helyett szintén használatos újabban a „kód”, noha *szemléletmód* és *jelölésmód* közt is döntően fontosak a különbségek.

Az eddigiek után talán már nem szükséges ennek bizonyítására hosszabb időt fordítani – arra való tekintettel, hogy a végső lényegét illetően itt is az előbbi különbséggel van dolgunk. Említetlenül viszont semmiképpen sem hagyhatjuk ezt az esetet, hiszen ez az összekeverés talán még az előbbieknél is több zavart okozhat.

Figyelmünket ezúttal nem a megnevezett dolog saját *struktúrájára*, hanem a vele kapcsolatba lépőkkel kialakuló *viszonylatokra* célszerű ráirányítanunk.

Kiindulásul annyit el kell ismernünk, hogy joggal mondhatja valaki: szemléletünk különbözőségei alapján éppúgy más-más néven nevezhetünk meg azonos dolgokat, mint amennyire ezt használt jelrendszereink különbözősége alapján megtehetjük. Csakhogy mindjárt azt is tudomásul kell ezúttal venni, hogy ez a két „elnevezésfajta” döntő mértékben különbözik egymástól. Mert igaz ugyan, hogy egy rokokó asztalkát az egyik ember – a maga szemléletének megfelelően – úgy különíti el esetleg a többiektől, hogy ő „értékes”-nek nevezi, („jó kis pénzt megér”), míg a másik ugyanezt „szép”-nek, („öröm ránézni”), a harmadik „rég”-nek („modern lakásba nem való”), a negyedik „kicsi”-nek, („hogy ebédelek meg ennél?”), az ötödik pedig „rozogá”-nak fogja mondani („egyet rácsap az ember, és már szét is ment”). Ezekben az esetekben azonban egyáltalán nem tetszőleges, illetve konvencionális az elnevezés, hanem bensőleg egyértelműen meghatározott. Mert míg az merőben konvenció (pl. származás szerint eltérő konvenció) kérdése, hogy mondjuk az „értékes”-t, a „kostbar”-t vagy a „precious”-t választja-e valaki az egymásnak megfeleltethető szavak csoportjából, az már a *tárgyszemléltető-viszony által meghatározott*, hogy valaki az „értékes”-nek megfelelő csoportból választ-e, vagy pedig a „szép”, („schön”, „beautiful”) csoportjából – vagy esetleg éppen a „vacak” („schabig”, „worthless”) megfelelői közül. (Hogy a pénzbeli érték, az esztétikum, vagy pedig a legprimitívebb praktikum mutatkozik-e számára fontosnak – mondhatni: saját pszichikai-erkölcsei „struktúrájából” következően. – Külön kérdés, hogy a beszélt nyelvek nem mindig írhatók – kódolhatók – át tökéletesen a másokra, hiszen a

sokféle meghatározottság közepette formálódott „természetes”, beszélt nyelveket többek között szemléleti sajátságok is jellemzik. – Többek között ez magyarázza az anyanyelvhez való ragaszkodás ismert tényét is.)

Az egyik csoporton belül – a jelek között – *teljes* a fölcserélhetőség, a másikon belül – a szemlélet által meghatározott elnevezések között – *kizárt*.

(A társadalmi szokásrendszerek és más, részben konvención alapuló eljárás típusok esetében lényegében ugyanez a helyzet. Sánta Ferenc ismert novellájának gyerek-hőst megroppantják bensőjében az elébe álló fegyverek azáltal, hogy a „kecske” helyett a „kutya”, a „kutya” helyett pedig a „kecske” elnevezés használatára kényszerítik – ezzel szemben annak eldöntése, hogy egy keletkező tájfun milyen nevet kapjon, aligha okoz nagyobb konfliktusokat. Az egyik esetben ugyanis élmények sokasága kötődik a névhez – a név jelöltjéhez és a kettő kapcsolatához – az utóbbiban viszont talán csak a keletkezés és a naptári névnapok egybeesése vagy másfajta véletlen teremt közöttük kapcsolatot.)

Az egyes szemléletek, a különböző szemléletmódok leplezetlenül *sajátjai* az egyes embereknek, illetve embercsoportoknak, s jellegzetesen személyes vagy pedig sajátos csoport-viszonylatokat alakítanak ki a külvilággal, magukban hordva az állásfoglalás mozzanatát. A pusztá jelnek ezzel szemben – mely az elvont, objektivitásra törő megismerés szolgálatában keletkezett és elsősorban annak a szolgálatára hivatott, a maga átírási törvényeivel együtt – nem lehet olyan rendeltetése, hogy *bármit is hozzátegyen* a külvilág jelenségeihez, vagy *bármit is eltüntessen* belőlük. Ebből következően az átkódolásnak sem lehet ilyen feladata. Ha valamilyen mennyiséget az egyik számrendszer jelrendszeréből a másikéba írunk – kódolunk – át másfajta jelekkel, világos, hogy a mennyiség változatlan marad, a jelölésnek pedig az az egyedüli feladata, hogy utaljon a kérdéses mennyiségre. Így például a magyar nyelv írásrendszerében a „nyolc” pontosan ugyanazt a mennyiséget jelöli, amelyiket a tízes számrendszer arab számjegyű leírásában a „8”, a hármaseséba átkódolva a „22”, római számjegyekkel való leírásában pedig a „VIII”, s az egyes átírások ehhez semmit nem tettek hozzá; „megfejtésük” után akár el is felejtethetjük őket. Ezzel szemben „népünk bölcs tanítója” és „a kövér kopasz” viszont nem kódolhatók át egymásba – hiába azonos esetleg a jelöltjük –, mert a jelek különbségeiben nem konvenciók véletlenszerű eltérései jelentkeztek, hanem elsősorban *emberi magatartások ellentétei*. (Némely esetben pl. jó hivatali előmenetel és börtönbe záratás különbségeivel is mérhető ellentétek.)

Az egyes szemléletek ellentéte – tudjuk – véres harcokba is torkolthat: ami az egyik fél számára a legfőbb jó, az a másik számára üldözendő le-

het. A jelek és a jelrendszerek különbözőségének viszont csak jelkulcs-alkalmazáshoz: fordítási műveletek végzéséhez kell vezetniök.

Ha különbséget teszünk a háború és a tolmácsolás műveletei között, akkor arra is megvan az okunk, hogy a szemléletet megkülönböztessük a kódtól.

A tudományos nyelv nagyobb egységeinek „steril” jelentése és az élő emberhez kapcsolódó, tőle el nem választható beszéd egységeinek „jelentése” közti különbségek kimutatása tehát az eddigiek alapján is célravezetőnek mutatkozik.

„Ha a saussure-i szemiológia koncepcióját ezen a néven nevezhetnénk: cselekvés mint nyelv, akkor irodalmi szövegekre vonatkozóan a koncepció fordítva olvasandó: nyelv mint cselekvés.”

(K. Stierle: *Text als Handlung.*)

3. A beszéd mint cselekvés vagy viselkedés – és az újabb kutatások

De ne siessünk.

Könnyen érhet bennünket az a vád, hogy elhanyagoljuk korunk nyelvtudományi vizsgálatainak legfőbb szempontjait, miközben a nyelvkeletkezés kétes területeire merészkedve próbálunk önálló következtetésekre jutni. Annál is vitathatóbb illetékességgel, mivel komoly szakemberek testülete – a Párizsi Nyelvész Társaság – már több mint egy évszázaddal ezelőtt kimondta a tilalmat: ez a téma pedig ne kutattassék.¹ Saussure gondolatainak elterjedése óta pedig a nyelvet úgy illőbb kutatni, mint jelek sajátos rendszerét, nem annyira a beszédet vagy a beszélést szokás vizsgálni.

Legalábbis: az újabb magyar irodalomelméleti írások nagyobb részének felfogása szerint.

Az előbbi ellenvetéssel kapcsolatban azonban mindjárt említést kíván az a tény, hogy azt, aki a távoli múlt világának földérintésére vállalkozik, vitathatatlanul fenyegeti ugyan az a veszély, hogy bizonyíthatatlan hipotézisekkel ugyancsak bizonyíthatatlan hipotéziseket fog szembeállítani, ezen az alapon azonban akár a földtörténeti, akár az élet, akár az ember, akár az egyes társadalmi formációk kialakulására irányuló kutatásokat is anatómia alá lehetne vetni.¹ Ez bizonyára megtakarítaná ugyan az emberi gondolkodás számára jónéhány téves hipotézisnek a felállítását, nyilvánvalóan útját állná viszont a világ megismerésének – többek között a jövő lehetőségeit tapogató tervezéseknek is. (Hiszen a megismerési folyamatot soha nem az abszolút biztos tételekkel való operálás jellemezte, sokkal inkább a kevésbé valószínűsíthető föltevésektől való előrejutás olyanokon át, amelyeknek nagyobb a valószínűségük.) – A második ellenvetésre viszont kisebb mértékben már az eddigiek is választ adhatnak, amennyiben beszélés és nyelv ill. kommunikativ jelrendszer között más módon keresték és jelölték meg a különbséget: nem, illetve nem egészen a saussure-i „langue–parole” fogalom-kettőst jelölték a „nyelv-beszélés”-vagy másszóval: beszéd – elnevezés-kettőssel. Az

ide vágó szakmai kutatások eredményeivel való tüzetesebb foglalkozást azonban joggal hiányolhatná valaki az eddigiekből – akkor is, ha világos, hogy az itt leírt sorok nem elsődlegesen nyelvtudományi kérdésekben kívánnak véleményyt nyilvánítani.

Az itt következő fejezet ennek a hiánynak a részleges pótlását hivatott elvégezni.

Az első lépéseket azonban megint jó, ha egy fokkal hátrábbról kezdjük.

Nemcsak a múlt század elejének nagy nyelvtudósa, K.W. Humboldt látott tevékenységet a nyelvben. Az újabbkori nyelvészeti kutatásokra nagy hatással levő K. Bühler nagyjából Saussure kutatásainak korszakában fogalmazta meg azt a gondolatot, mely szerint „minden konkrét beszéd a maga egész létével valamely ember más érzéki tevékenységeihez kapcsolódik (steht im Lebensverband), cselekvések között *helyezkedik el* és *maga is* cselekvés.”² Távolabbról összhangban van ez Bloomfield modelljével: nem nyelvi inger – nyelvi válasz, nyelvi inger – nem nyelvi válasz. Ugyanezidőtájt Max Weber is a szociális tevékenységek részeként szemlélte a beszédet. (Beleértve ennek meghallgatását, illetve megértését is.) P.W. Bridgman hasonlóképpen kérdezett rá a nyelv operatív – részben energetikai – tulajdonságaira.³ Későbbi írásaiban az újabb nyelvfilozófia kimagasló képviselője, L. Wittgenstein – túljutva a logikai pozitivizmus álláspontján – részben a „nyelvi játék” (Sprachspiel) fogalmának előtérbe helyezésével utalt arra, hogy „a nyelv beszélése valamely tevékenységnek vagy valamely életformának a része”⁴ – rámutatva többek között a parancsolás, a kérés, az átkozódás vagy az üdvözlés cselekvésszerűségeire. A jelentést pedig a funkcióban – ezek szerint is: komplex funkcióban – kereste. Távolabbról teljesen egybehangzóan az emberi civilizációk születésének kérdéseit buvárló Malinowski kutatásaival,⁵ aki a társas viselkedés egyik aktív megnyilatkozását, illetve szervezőjét ismerte föl az élő – használatban levő – nyelvben. (Összhangban az Ogden–Richards szerzőpárosnál is jelentkező gondolatokkal.) Wittgenstein is fölfigyel a beszélés és a nem-beszédszerű cselekvések egymásba szövődésére, a mindennapok beszédtevékenységében a mindennapok gyakorlati megnyilatkozásainak egy fajtáját látva – munka és beszéd ősi egységének távoli analógiáját –, rámutatva többek között a kisgyerek nyelvi megnyilatkozásainak, beszéd-elsajátítási próbálkozásainak játékos tevékenység-voltára. Az ötvenes évek elején a japán Hayakawa kezdi kidomborítani a beszélés cselekvésarculatát, hivatkozva többek között arra a tényre, hogy a mindennapi élet beszédbeli megnyilatkozásainak „csak kis hányada írható le tisztán informatívnak”.⁶ Ő is kiemeli a felszólítások szerepét, melyek azzal jellemezhetők, hogy általuk nemcsak hogy kifejeződnek a beszélők érzelmei, hanem

azért is használják fel őket, „*hogy általuk történjek valami.*” Amit mi „parancs”-nak, „kérés”-nek... „utasítás”-nak mondunk, azok „a rendelkezésünkre álló legegyszerűbb utak ahhoz, hogy szavak jelentésével megtörténte tegyünk bizonyos dolgokat.”⁷ A beszéd affektív szerepét hangsúlyozva rámutat: „a nyelv ... a maga hatásával megmozgatja az érzéseinket ... egyfajta erő-jellege van. A kimondott sértés például sértést hív ki az ellenkező oldalról, ugyanúgy, ahogy valamilyen ütés visszaütést provokál; a hangos, ellentmondást nem tűrő parancs ugyanúgy kényszerít, mint egy lökés; a beszéd és az ütés ugyanúgy erőfitogtatás, mint a melldöngetés.”⁸ Az 1955-ös kiadású londoni *Chamber's Encyclopedia* „jelentés” címszavának írója, W.W. Carrington is kiemeli, hogy „a jelentés elmélete csak úgy lesz érthetővé, ha figyelembe vesszük: miként lehetséges, hogy a szavak olyan hatásokat váltanak ki, amelyeket kiváltanak, és miért vált ki az egyik a másiktól eltérő hatást.” Néhány évvel később J.H. Greenberg vélekedése szerint már „általánosan elfogadott tézis, hogy a nyelv az ember kulturális viselkedésének alkotja részét”, sőt a nyelvészetet éppenséggel a kulturális antropológia egyik ágának mondja. (Az egyéni viselkedésen túl a társadalmi kapcsolatteremtések: kényszerítések, tevékenység-összehangolások vagy éppen humoros megnyilatkozások egyik eszközét látva benne.⁹) A hatvanas évek elején azután már önálló elméletként jelentkezik – elsőként J. L. Austinnek ekkoriban publikált munkáiban, de mind több kutatót inspirálva, illetve vonva be a hatáskörébe, egyre több figyelmet kívánó irányzattá fejlődve – a *beszédkatuselmélet*.

Hozzá kell ugyan ehhez tenni, hogy képviselőinek nem teljesen egységes a kutatási irányuk: részben szemiotikai arculatú részben viszonylag nagy mértékben irányul különböző közelebbi vagy távolabbi környezeti tényezőkre, részben inkább sajátos ige-, illetve igehasználát típusok rendszerező vizsgálatában látják a voltaképpeni feladatot. Mindenképpen hangsúlyosan foglalkoznak azonban a beszélés cselekvő arculatának kérdéseivel; ahogy az alapokat adó könyv címe is arról szól, hogyan lehet valamit („things”) *csinálni* a szavak segítségével.

Kiindulásaink legkézenfekvőbb tényezőit az olyan igék adják, amelyek ragozásuknak bizonyos eseteiben szembeötlően nem-közlő – nem leíró, nem tényeket megállapító – szerepet játszanak. (Fónagy Iván mutatott rá a legutóbb arra, hogy ezeknek az igéknek a specifikussága mintegy eltűnik, amint például mult idejű alakjukban használjuk őket: egyszerű közlésekké lesznek.¹⁰) A „köszönöm”-mel például nyilvánvalóan nem a megköszönés tényére hívjuk föl a figyelmet, nem ennek megtörténésére vonatkozóan közlünk ismereteket, hanem *ennek a kimondásával hajtjuk végre a megköszönés műveletét* – az „ígérem”, az „esküszöm” a „házastársá nyilvánítom”, „el-

ítélem”, é.i.t. eseteihez hasonlóan. (Legalábbis: meghatározott körülmények között.) A máskülönben föltehető kérdés – mely a kijelentésekkel kapcsolatban mintegy fölteendőnek minősül – hogy ti. „igaz-e az állítás, vagy hamis?”, velük kapcsolatban nem érvényes, illetve értelmetlen. Nyilvánvaló, hogy a szavak kimondása által ezekben az esetekben *ténylegesen történt* valami. (Megfelelő módon-e vagy sem, az további kérdés: lehet nem őszintén – esetleg éppen gúnyosan is – megköszönni, lehet hamisan esküdni, ígéretet majd be nem váltani, ennek földerítése azonban már más természetű kutatásoknál lehet csak feladatuk.) Ezekkel „a leíró funkcióra koncentráció elemzés... nem tud mit kezdeni” – ahogy ezt már Malinowski is jelezte. Az egyes kutatók közti viták és a további vizsgálódások különbözősége ellenére nagyjából közösnek mondható a beszédaktuselmélet képviselőinél az a fölismerés, amelyik már Austin alap-munkájában is megtalálható. Ennek¹² az a lényege, hogy a nyelv alkalmazása nem fogható fel pusztán valamely szabályrendszer sajátos alkalmazási módjának. (Aholis a különféle eltéréseknek – így például a szubjektumok általi módosításoknak – természetszerűleg alárendelt szerepük van.) A dolgoknak összefüggéseiben történő vizsgálata a nyelv esetében is *konkrét használatának* a vizsgálatát követeli meg, ez viszont azt mutatja, – amit ennek a tanulmánynak az előző fejezeté kísérelt meg más oldalról megvilágítani, – hogy nem föltétlenül az ismeretközlés a nyelv alap-funkciója. Az emberi tevékenységnek a viselkedés módoknak közvetlen és közvetett irányításában, az ember tevékenységi körének kiszélesítésében is döntően fontos szerepe van¹³. Míg Sapir még csak annyit mond, hogy „A nyelv ... a viselkedés tényleges szituációiban nem választható el a cselekvéstől”,¹⁴ addig J.R. Searle már egyenesen így fogalmaz: „A ... nyelv elmélete része a cselekvés elméletének”¹⁵; valamely nyelvet beszélni annyit tesz, mint „beilleszkedni a viselkedés szabályoktól irányított formájába”.¹⁶ S ha bizonyos részleteket illetően – a közvetlen és közvetett célok fontosságának kérdésében – vitázik is Grice felfogásával¹⁷, nem vonja kétségbe kiindulási alapjának helyességét. „Azt mondani, hogy B beszélő X nyelvi formában („by X”) gondol valamire, – az angolban a „gondol” értelmű „mean” egyszersmind alapszava a mi „jelentés” szavunkkal megfeleltetett „meaning”-nek! – ez annyit tesz, mint ha azt mondanánk, hogy B a maga X kijelentésével arra törekszik, hogy H hallgatóban valamilyen hatást keltsen” – szándékának megértetése révén”¹⁸ Majd H. Henne is a „kommunikációs aktus, ill. hatás” kifejezéssel él.¹⁹ Ha nem is megy végig azon az úton, melyet az előző fejezet kívánt megvilágítani, már Austin is jelzi, hogy a föltárást kívánó jelenség valójában nem csupán egy bizonyos igecsoporttal kapcsolatban mutatható ki, hiszen *végző soron „minden felszólító módban álló ige performatív.”*²⁰ Sőt: részben a felkiáltások (a felkiáltó mondatok) is ilyen

természetűek. Hiszen nemcsak a „megparancsolom”-ot kimondva lehet parancsolni vagy a „kérek” által kérni – é. í. t., – hanem pl. a „figyelmeztetek” kimondása nélkül is lehet figyelmeztetni. Olyan mondattal, amelyik grammatikailag alig különböztethető meg a kijelentéstől.²¹ Így aztán általában véve nemigen lehet éles megkülönböztetéseket tenni az ún. „performativitás” tekintetében.²² Hogy a cselekvésre készítő felszólítás grammatikailag rejtett (tehát mintegy közvetett) is lehet, arra már többen rámutattak. Hogy a „Megtennéd nekem, hogy ...?” kérdése éppúgy, mint – bizonyos helyzetben, pl. nyitott ablakú szobában – a „Hideg van”, vagy vendégségben a társhoz szólván a „Késő van” felszólító szerepet játszik, arra idézett munkájában Greenberg is rámutatott,²³ részben Searle hívja föl rá erőteljesebben a figyelmet,²⁴ de ezt teszi majd például a magyar Kiefer Ferenc is.²⁵

A beszéddel játszani is lehet, ironizálni is – akárátkozni is. Mégpedig a szónak nemcsak a szoros, hanem a tágabb értelmében is. Másszóval: nemcsak a primitív népeknél, hanem fejlett civilizációkban is.

Tehát nemcsak hogy a „megátkozlak!” formula kimondása nélkül, hanem anélkül is, hogy az átok-jellegű megnyilatkozásnak mint átoknak a beteljesülésében hinnie kellene annak, aki azt kimondja. Nemcsak a „mindennapi élet” ismeri jól a – finom példát véve – „Pukkadj meg!”-szerű formulákat. (Ezeknek kimondója nem olyan primitív ugyan, hogy azt hinnie: ennek nyomán az illető meg fog pukkadni, azt sem tartja valószínűnek, hogy – más felszólítás elhangzása nyomán – rokonaival kapcsolatban végre fogja hajtani az általa parancsoltakat, ezzel szemben nagyon jól tudja, hogy szavaival az illetőt *ténylegesen megsértette*, annyira, hogy ennek – szélső esetben – akár emberhalál is lehet a következménye, percekén vagy másodpercekén belül.) Az újabb korok *költészete* is jól ismeri az áldás-átkozás különös „beszédaktusait” – ennek kérdéskörével azonban már alig foglalkozik az idézett szakirodalom. Idézett cikkében például Fónagy Iván is inkább csak archaikus maradványként, illetve primitív hitek lappangó továbbélésének megnyilatkozásaiként tárgyalja az egész beszédaktus-jelenséget, nem domborítva ki az itt említett tényt, hogy a primitív hitek látszólagos – esetleg úgy is mondhatnánk: játékos, illetve: megjátszott – továbbélése mennyire fontos eleme a költészetnek és a művészetnek. Másutt pedig éppen ő vizsgálta avatottan a költői mű tényleges, előadott formáját is,²⁶ nem zárkózva el az elől sem, hogy a mindebben alkalmanként megnyilatkozó archetipikusnak mondható élményrétegeket is figyelembe vegye. Jónéhány évvel korábban, a M. Bierwisch által szerkesztett *Mathematik und Dichtung* c. kötetben is kiemelte az egyéni beszédmegnyilatkozás szubsztanciális, tevékenység-voltát.²⁷ Az egyébként eltérő pozíciókból kiinduló H.G. Gadamer viszont már határozottan fölfigyel az itt említett jelenségre, hogy ti. az átkok, szitkok,

aldások, sőt általában a felszólítások sem írhatók át kijelentésekké.²⁸

A beszédnek viselkedési mód-arculata is van – fejtegette Sapir is;²⁹ „kegyetlen és érzelmes hangok” meglétére, „morgás” és „dorombolás” funkciók betöltésére is ráirányítva ugyanott a figyelmet, kiemelve a beszédnek „cirógatás vagy megnyugtatás”-funkcióit,³⁰ kimondva – igaz, ennyire pregnáns voltában csak a kezdetlegesebb civilizációs szinten élőkre vonatkozóan –, hogy „a jól irányzott szó gyakran hatékonyabb, mint az ütés.”³¹ (Arany közismert balladájának Edvárd királya – mondhatnánk ezzel a terminológiával – „cirógató”, „doromboló” szavakat várt, s mert „kegyetlen”, „morgó” hangokat kapott helyettük Wales bárdjaitól, azért lépett a brutális cselekvés útjára.)

Valójában közismert tény fogalmaz itt meg Sapir: azt, hogy a kimondott szónak sokszor még ma is van *ereje*, illetve energetikai szerepe –, ha nem is akkora, illetve nem is olyan közvetlenül ható, mint a primitíveknél. (Legfőbb szuggesztió esetében lesz azonos erejűvé, és néha szónokok tudnak ehhez hasonló erővel hatni.)³² Valaminek – például egy „ne haragudj!”-nak vagy egy bocsáss meg!”-nek – nyilvánvalóan komoly energiát kívánhat a kimondása, mivel általa *történik* valami: esetleg éppen döntő változás két ember életében. Éppúgy, mint ahogy valamilyen válasznak a megtagadása, illetve az elhallgatása is erőt kíván. Kisebb súlyú példán kezdve: egy bizonyos kapcsolatteremtési „mechanizmus”-nak a beindítása vagy a megállítása: ezek közé sorolható pl. „a csönd megtörése”-nek feladata. Nagyobb súlyú példát választva: egy „kegyelmet kérek” vagy „nem kérek kegyelmet” élet-halál ügyében dönthet, kimondásuk a teljes személyiség energiáit kívánhatja meg. Nem kevesebb energiát kívánhat egy-egy felszólalás elmondása sem; nyílt szavazásoknál akár egyetlen „igen”-nek vagy „nem”-nek a kimondása. Ismeretes, hogy a kiváltott hatás sem föltétlenül erőtlenebb: utcára vonult tömegek „nyílt szavazása” – „Vesszen X! Vesszen X! – éppúgy eredményezheti diktátorok lemondását, mint a tömegek legéppuskázását, vagy mind a kettőt. (Babits ismert verse, a *Húsvét előtt* azt is érzékelteti, hogy néha milyen hosszú késleltetéseket, energiafelhalmozásokat követően tud ezért felszakadni a merész, de „szabadító” szó: adott esetben a „béke, béke, béke már! Legyen vége már!...”)

A kérdést Austin még csak érinti ugyan, mikor arra utal, hogy a jelentés („meaning”) fogalmát ő el kívánja választani az energiáétól, az erőétől.³³ Évtizedekkel korábban, a prágai nyelvész kör kiemelkedő alakjának, J. Mukařovskynak a műveiben egymástól el nem választva szerepelt a kettő: „jelentésenergia”-ként.³⁴ (Valójában másik, ismertebb – gyakrabban használt – szakkifejezése, a „szemantikai gesztus” is tartalmaz ilyesfajta összekapcsolást, s a prágaiak érdeklődése máskülönben sem korlátozódott a fo-

galmi szemantika körére.) H. Henne mintha ugyancsak ezek széjjelválasztására törekednék már, akkor, mikor „szemantikai modalitás és szemantikai erő” kettősét tárgyalja.³⁵

Mindebből számunkra az a legfontosabb, hogy annak a *szerepkettőségnek* a kérdéseivel – mely abban mutatkozik meg, hogy a beszélés és a benne használt nyelv egyaránt eszköze a közvetlen befolyásolásnak és a gondolati megismerésnek –, a nyelvtudomány illetve a nyelvfilozófia ismert képviselőinek munkáiban is találkozhatunk. Nem utolsó sorban a nyelvészeti pragmatizmus egyre gazdagodó szakirodalmában.³⁶

Itteni, *elsődlegesen irodalomtudományi célzatú* vizsgálódásainkat tehát nem érheti a meggondolatlan önfejűsködés, a „szakma” elhanyagolásának vádja. (Ennek a célnak nyomatékos hangsúlyozását az teszi szükségessé, hogy míg a nyelvészek közül többen ismételtelen kijelentik a nyelv külső összefüggéshálózatának egy részére vonatkozóan, hogy ennek vagy annak a tényezőnek a vizsgálata *már kivülesik* a nyelvtudomány kutatásainak körén, mások – de nemcsak mások! – a nyelvi műalkotások vizsgálatát viszont magától értetődően ítélik meg úgy, hogy az éppenséggel *beletartozik* a nyelvtudomány vagy a részben belőle alakuló szemiotika illetékességi körébe.) W. Motsch kimondja: „A legutóbbi években a nyelvészeti kutatásban előtérbe kerültek azok a kérdések, amelyek a nyelv és a társadalmi kölcsönhatások viszonyaival kapcsolatosak. A nyelvet mindinkább a kölcsönhatások eszközeként szemlélik – annak hosszú korszaka után, hogy a valóság tényeinek leírására használt nyelvi kifejezések vizsgálatát részesítették előnyben.” K. Stierle megítélése szerint „úgy tűnik, ha a beszélést eltökélten úgy fogjuk föl, mint tevékenységet, akkor valóságos Ariadne-fonalra lelünk, mely kivezet a csak félig megértett összevisszaságokból.”³⁷

Hazai viszonylatban már Balázs János sem csak a dolgok jelölésének, kijelentések megfogalmazásának, továbbadásának feladataiban keresi a nyelv lényegét, hanem többek között akarati tényezők továbbadását is figyelembe veszi, mikor a fő funkciókat kutatja.³⁸ A nyelvet pszichikai tevékenységként szemlélő kutatások növekvő fontosságára Fabricius-Kovács Ferenc is figyelmeztetett,³⁹ Pléh Csaba pedig kutatók tekintélyes taborára hivatkozva mondja már ki: „Megmásíthatatlanul szakítanunk kell ... azzal a modellel, mely a nyelv fölépítését úgy képzei el, hogy annak egyik arca a referenciális jelentés felé fordul, a másik a hang felé, s így a nyelv szerkezete csak e két oldalt összekötő szabályokból állna, ... mintha a nyelvek nem úgy lennének szerkesztve, hogy panaszkodni, örülni, könyörögni, figyelmeztetni, anekdotálni, támadni tudjunk velük. (Burke, 1966. 13.) ... A nyelv modellje a nyelvet a kommunikatív magatartás és a társas élet felé irányulva kell modellálja ... A nyelvnek ... produktív szerepe is van a társadalmi életben.”⁴⁰ A nyelvésze-

ti kutatásokhoz filozófiai oldalról közelítő, főként francia szerzőkre hivatkozó Kelemen János ugyancsak egyértelmű álláspontot foglal el ebben a kérdésben: „A tradicionális nyelvfelfogás s a bennerejlő implicit szemiotika igazi meghaladása annak a felismerésnek a fényében lehetséges, hogy a nyelv a viselkedés és a tevékenység kategóriáiban ragadható meg, vagyis nem információk átadásának a valóságon kívül lebegő közege, hanem magának a valóságnak a tényleges hatóeleme. (Ő itt látszólag „ismeret” ill. „adatokban rögzíthető ismeret” értelemben használja az „információ” szót. – T.A.) A nyelv ... meghatározott életforma is... Ez a nézet, melynek premisszái meggyőződésünk szerint benne rejlenek a marxi emberfelfogásban, Vygotszkijnál és a későbbi Wittgensteinnél körvonalazódott”, s lényege abban a felismerésben van, hogy a „verbális cselekvések éppúgy cselekvések, mint bármely más cselekvés,,; ezek nem egyebek „a társadalmi interakciók sajátos típusai”-nál.⁴¹

A „szakma” különböző képviselőinek írásai fölött végigtekintve vesünk most már újabb történeti visszapillantást a dolgok–jelek–beszélés problémakörére. Ezúttal a korábbiaknál is nagyobb távlatból, és most már főleg metatudományi szempontokat érvényesítve.

„Kezdetben voltak” az egymással fizikai-kémiai-biológiai kölcsönhatásban álló dolgok. Később kialakult a kölcsönhatásoknak, illetve a kölcsönhatások „egyik felének”, (tehát az egyik hatásnak) az a fajtája, amelyet érzékelésnek nevezünk. (Abban az értelemben, hogy a szervezetet ért külső hatás a szervezetben érzékelést eredményez.) Ebből – különböző tényezők bonyolult, többszázezeres kölcsönhatásában – kifejlődött valamilyen képesség, mely a dolgokra már nem pusztán jelenség-voltukban reagál; nem pusztán érzetekkel (melyeket a dolgok külsődlegesebb tulajdonságaikkal idéznek elő). Példát véve: az ember már nemcsak azt észleli, hogy a füst marja a szemét-tüdejét, ugyanakkor viszont meleget is ad, hanem a füst észleléséből tüzre, sőt esetleg a tűzgyújtók céljaira is következtetni tud. Ezek „szimptomáját” ismerve föl a füstben, több-kevesebb biztonsággal ezeket a célokat is „tudomásul veszi”, s ennek eredményeképpen reakciói is ennek fognak megfelelni. (Tehát nemcsak köhögni fog, ha beszívja, s odábbmenni, mikor meglátja, – vagy, ha éppen fázik, akkor megközelíteni –, hanem, mondjuk két füstcsík fölszállását észlelve majd kiadja az így leírható hangsort: „Pistáék jelzik: nem találtak semmi érdekeset – hagyjuk itt a holmijukat, és induljunk a jobbfelé vezető ösvényen tovább!”. Következő lépésként pedig társaival együtt feltűnő helyen útbaigazítást hátrahagyva elindulnak jobbra az ösvényen.) Megteremtődtek tehát a következtetésekhez igazodó cselekvés föltételei. Ezt a folyamatot úgy is leírhatjuk, hogy az ember megtanulta az őt érő közvetlen hatásokat valami másnak a jeleiként is tudomásul venni, s egyúttal

arra is képessé lett, hogy ő maga hozzon létre különféle jeleket.

Mással rájött arra, hogy készíthet olyan tárgyakat, előidézhet olyan jelenségeket, amelyek megismerőik számára „önmagukon kívülre” is tudnak valamiképp utalni. Idővel éppenséggel olyan jeleket is előállíthat, amelyek esetében a jelként alkalmazott dolog dologszerűsége („an sich” léte) mintegy teljesen megszűnik, az adott jel-befogadási viszonyban teljesen irreleváns marad (pl. hogy bűdös-e a jelzőfüst, vagy éppen kellemes emlékeket idéz föl). Illetve: *kialakult egy olyan jelfelfogási mód, amelyik a dolgokat csak jelszerűségükben veszi figyelembe.* („Pista ötszáz méterrel előttünk tüzet gyújtott” – ez az íráskép-látvány csakis azzal a hatásával lesz érdemleges tényezővé – annak számára, aki olvasási szándékkal közeledett hozzá, és egy Pista névre hallgató személy tevékenységére kíváncsi –, hogy milyen ismereteket közöl Pistára vonatkozóan, íráskép-voltában viszont teljesen közömbös marad: „mintha nem is lenne”; írhatták gyöngybetűkkel vagy macskakaparással, cirill, kínai vagy pl. gótbetűs írással.)

Idők múltán – az ilyesfajta jelzések széleskörű elterjedése, változataik bámulatos sokféleségének kialakulása után – természetesen sor került a jelzéseknek a maguk jel-voltában való *tanulmányozására is.* Az erre „ráállt” szakemberek egy része viszont a későbbiekben nem elégedett már meg avval, hogy a szorosabb értelemben vett jelek kutatásában ismerje föl a legfontosabb feladatait, – ti. azok tanulmányozásában, amelyeket jeleknek is szántak – hanem *a maga egyre szélesebbkörű vizsgálódásait mind a jelszerűség szempontjainak előtérbe állításával végezte.* Nem állt meg ott, hogy az anyagiságát legkevésbé észrevétető jelet tekintette a jel karakterisztikus formájának, hanem a betűt és a számjegyet követően a hang, az emberi gesztus és más dolgok sokasága is – füstcsík a levegőben, lábnyom a sárban, tethelyen hátrahagyott tárgy (kés, óra, stb.), vagy sajátos módon fölépített ház, kialakított jármű, kifaragott oszlop, befestett vászonfelület – mind egyaránt kezdte számára elveszíteni jel-értéken túli értékeit. Számára lassan a rejtőző ellenség látható feje sem része lesz testének, csak *jele* annak. Legalábbis abban az értelemben, hogy az elvont *jel-szerepnek alárendelten* kezdte őket vizsgálni; úgy, mint amik *specifikus formáit* képviselik a jeleknek, – ahelyett, hogy a jelekben ismerte volna föl *a tényleges kapcsolatok* megteremtésének egyik sajátos közvetítő eszközét. (Bizonyos határok között maradva még természetes formája ez a szakmai egyszempontúságnak. Az irodalmi tankönyv az irodalmár számára irodalomnépszerűsítő, míg a pedagógus kezében inkább nevelési eszköz, az ipar-irányító szemében viszont ipari termék. A kereskedelmi szakember kategóriáiban árucikk, a rakodómunkás vállán cipelnivaló teher. A rendőrségi besúgó számára a megfigyelt személy egész élete úgy jelenik meg, mint bizonyos szempont szerinti jel-értékek hordozója – ahhoz hasonlóan,

ahogy a szem a nyomásra is bizonyos fény-érzetekkel reagál, a fül is hangérzetekkel „felelhet” az ütésre stb. — és így tovább. A baj a „természetes határok” átlépésekor kezdődik; akkor, mikor valaki a saját megközelítési módját tüzetesebb vizsgálatok nélkül deklarálja a *legfontosabbnak*, pl. szemézként vagy optikusként úgy ítéli, hogy mindent, ami csak fény-érzetet kelthet, specifikus fényforrásként kell vizsgálni: az égitesteket éppúgy, mint a tűzvészeket vagy a kábítószerek egy részét.) A dolgok így számukra mondhatni: Hegel után ismét — a fejük tetejére álltak. Kezdt elveszni annak tudata, hogy a tényleges beszéd konkrét cselekvések, viselkedési megnyilatkozások között közvetít, és a tényleges beszédcselekvésekből *absztrahálhatók* azután bizonyos működési törvényszerűségek.

Konkrétabban: azok az általánosabb nyelvi törvényszerűségek, melyek maguk is *tényleges beszédtevékenységek sokaságának társadalmi összehangolása útján alakultak ki*, (előbb föltehetőleg inkább egyének, később inkább kisebb-nagyobb csoportok viszonyában, a különböző nyelvek „keveredésekor”), s amelyek még általánosabb: ti. *általános rendszer-építkezési* törvényszerűségeknek adnak sajátos formát. Az alap-összefüggések fölismerése helyett ezek a kutatók az *elvonatkoztatással* szerzett törvényeket kezdték az objektívnak minősíteni, míg a létrehívó konkrét tényezők az ő számukra valamiféle „szubjektív” mozzanatokká degradálódtak. (Mintha az egyedi *a*) azonos lenne a szubjektívvel, *b*) nem tartalmazna általánost.) A különböző törvényszerűségek szerint megvalósuló, emberi tevékenységek közt kapcsolatot teremtő, általános törvényszerűségek szerint kibontakozó emberi tevékenység, a konkrét beszélés az ő szemükben elvont szabályok pusztá hordozójává kezdett válni. (Mégpedig: külsődleges elemek sokaságától befolyásolt, tehát „nem tiszta” hordozójukká.)

Ahhoz hasonlóan, mint ha valaki például a labdarugást nem testedző játéknak, izmot-ügyességet-szívósságot próbára tevő szórakozásnak, — másrésztől: kollektív látványosságnak — minősítené, hanem egy labdarugási szabályrendszer jobb-rosszabb realizálásának. (Ami részlet-kutatások számára természetesen itt is haszonnal járhat, a lényegét azonban meghamisítja — alighanem a bírót téve főszereplővé, lévén, hogy ő a szabályok betartásának legfőbb őre, illetve biztosítója.)

A dolgoknak ilyesfajta „fejük tetejére állítása” egy sok érdekes ismeretet közlő, számos problémára is őszintén rámutató könyv egyik példája kapcsán is jól látható. „A ... pofon csak abban az esetben lesz metakommunikatív jelzés — írja Andor Csaba⁴¹ —, ha megelőzi, vagy egybeesik vele egy másfajta nyelvben folytatott kommunikáció ... amelynek *meta-kommunikatív* jele. Ellenkező esetben tekinthetjük ... a nevelés vagy kondicionálás eszközének vagy az agresszivitás jelének” — fejtegeti tovább, jelelméleti szem-

pontból bizonyára helytállóan. „Csak” éppen azt a tényt nem érzékeltette, hogy ez korántsem maguknak a dolgoknak a lényegére összpontosító, hanem beszűkített, merőben sajátos megközelítési mód, így *kizárólag* az adott szempontra szűkített vizsgálódásoknak a tartamára fogadható el. Hiszen – az adott példánál maradva – társadalmi viszonylatban éppen *az a lényeg*, ami a szűken jelelméleti szemlélet számára csupán *kísérő*, – mintegy a szóbeli jelzés kíséretét adó, azt minősítő – *metakommunikációs* jelnek, illetve mintegy „valami egyéb”-nek minősül. Ti. az a tény, hogy az a bizonyos pofon, „a nevelés vagy kondicionálás eszköze vagy az agresszivitás jele”. (Pozitív fordulat megindítója – mint pl. a „makarenkói pofon” sokat emlegetett esetében –, vagy emberhalállal végződő tömegverekedés elindítója – mint oly sokszor máskor.) A „konvencionizált jelek rendszerével történő kommunikáció” – mondjuk egy „Hogy mertél megint ilyen későn hazajönni?!”, vagy egy „Azt hitted, eltűröm, hogy?!” – ezzel szemben a voltaképpen *kísérő*, ha úgy tetszik: a *metajelenség*. (Vagy pedig egy remélt helyettesítésnek a szerepét tölti be. Azáltal, hogy megmagyarázza a pofont, utalva ezáltal arra is, hogyan lehet azt a jövőben vagy újra megkapni, vagy pedig elkerülni. Más esetben a testi fenyítés szublimált, mondhatni „deformált” változatát adja, helyettesíti azt; annak perspektívájával, hogy önmagában is elegendőnek – vagyis hatásosnak – fog bizonyulni, tehát a későbbiekben sem kell fizikai késztetéseket, illetve tiltásokat alkalmazni.)

Tágabb összefüggésben szemlélve ugyanezt a kérdéskört: érdekes és hasznos lehet egy olyan eszmefuttatás is, amelyik a második világháborút – az előbbi példa analógiájára – a Hitler-beszédek szövegének tágabb értelemben vett „metakommunikációs megnyilvánulása”-ként veszi figyelembe, a feje tetejéről azonban idővel az ilyen kutatások végzőjének is vissza kell helyezkednie a talpára. Másszóval: tudomásul vennie, hogy a szónoklatok történelmi mozgások illetve tendenciák, *tényleges történelmi mozgatóerők* között töltöttek be sajátos kapcsolatteremtő szerepet. Különböző erők közrejátszásában kitört, majd éveken át tombolt a háború és *eközben* magyarázkodó – buzdító beszédek elhangzására is sor került. Ezeknek a beszédeknek a szerepe is csak úgy érthető meg igazán, ha a végbemenő történelmi mozgások részeként vizsgáljuk őket, nem pedig akkor, ha az alapot látjuk bennük.

Célszerű végképpen el nem felejtetni, hogy a fizikai, kémiai, biológiai *létezés* az elsődleges – ez létezett korábban –, és csak ezekből épül ki – jórészt megintcsak a létezés szolgálatában – az a tudat, mely képes értelemmel felfogható jeleket adni és felfogni. És abban az esetben, ha a megismerésnek az alapsémáját az érzéki észleléstől az elvont gondolati felfogásig vezető úttal adhatjuk meg, akkor is tudni kell, hogy az ember olyan lény ugyan, mely képes – és az összes lény közt egyedül képes – a gondolati megismerésre,

az emberi-létnek mégsem elsősorban abban kell keresni a sajátosságát, hogy az ember birtokában van ennek a képességnek és él is vele. Sokkal inkább abban, hogy a reflex-, illetve az ösztönszerű cselekvésektől – értelme segítségével – eljut *csekevéseinek magasabbrendű irányításáig*.

A választott téma további tanulmányozása sem mond tehát ellent annak a felfogásnak, amelyik szerint a beszélésnek és a benne kiépült nyelvi rendszernek is csak *egyik* alapfunkciója az ismeretközlő jeladás, illetve a jelekkel történő ismeretrögzítés.

S ha – annak következtében, hogy a beszédtevékenység, illetve a nyelv fejlődése magasabb fokon már a fogalmakkal műveletező, logikus rendszerteremtésre törekvő értelem erősödő ellenőrzése alatt ment, illetve megy végbe – érthető is, hogy a nyelv törvényeinek kutatói hajlanak arra, hogy a fogalmakkal dolgozó értelem rendszerteremtésére összpontosítsák a figyelmüket, *arra már nem adhat mindez indokot, hogy lemondjunk az alapösszefüggések vizsgálatáról*.

A beszédaktuselmélet és a nyelvészeti pragmatizmus képviselői is ezért tapogatták nagyrészt ilyen irányokban az utat.

„Csak nézzétek, a drága jószág
hogyan elvadult, a gép!...”

(József Attila: *A város peremén*)

4. További antropológiai kitekintések. A kapcsolatteremtés alapkérdései

Nem kapcsolódtunk, illetve nem kapcsolódunk-e mégis túlzott mértékben az ősihez, a múlthoz – feszenghet mégis az ellenkezés. Helyes-e, ha a jelenben is az egykorinak a továbbélését, nem pedig az alakulóban lévő jövőt tartjuk elsősorban szem előtt: az erősödő új tendenciákat? A *végző soron* kimutatható összefüggések vonalainak megrajzolása kedvéért nem hanyagolunk-e el olyanokat, melyeknek az utóbbi évtizedekben ugrásszerűen megnőtt a szerepük, és változatlanul növekedőben van?

Élesebben fogalmazva: nem avulóban levő emberképpel dolgozunk-e – a kibernetika korszakának kapujában? Esetleg az idézett nyelvtudósokkal illetve nyelvfilozófusokkal együtt.

Ha szeretnénk is már visszatérni a jelentés szorosabb kérdésköréhez, és ha eddigi gondolatvezetésünk logikusnak mutatkozott, akkor sem kerülhetjük meg a kérdés közelebbi vizsgálatát. Legalábbis abban az esetben, ha teljesen nyugodtak akarunk lenni a dolgunkban. (Egy olyan időszakban, amikor a „korszzerű” éppenséggel a legfőbb minőségjelzővé kezd válni – akár az olyasfajta kérdések homályban hagyása árán is, hogy vajon a negyvenes évek elejének Európájában mi mutatkozhatott a legjellegzetesebben *korszzerűnek*. Vagy pl. hogy „időszerű” volt-e a középkorban a görög bölcsélet és az egyiptomi csillagászat. Másszóval: hogy vajon automatikusan *értékkategóriának* tekintendő-e a néhány évtizedes eseménysorokkal való szinkronitás?) Valahol „menet közben” nem hanyagolódtott-e el annak a ténynek a figyelembevétele, hogy a gondolati-megismerő tényezőknek egyre nő a szerepük? Vajon annak a ténynek a kidomborítása során, hogy az ember létezése szempontjából sem *csak* ezeknek nagy a fontosságuk, nem kapott-e aránytalanul kevés figyelmet az a másik, hogy az ember jel-felfogó, jeleket feldolgozó és ezeket továbbító intellektusa mind gyorsabb változások közepette terjeszti ki a maga tevékenységét? Hiszen például a kognitív pszichológia is „mint információ-feldolgozó-tároló és átalakító rendszert fogja föl” az embert.¹ (Az „információ” fogalmán érezhetően jobbra ismeretanyagga rendezett adatokat értve.)

Az ember és az adatfeldolgozó gép közti különbséget azonban nem kizárólag azok tarthatják döntőnek, akiket valamilyen romantikus-szентimentális szemlélet hat át, vagy akiket valamilyen modern irracionálizmussal való kacérkodás jellemez. Több joggal lehetne arról beszélni, hogy az ellentétes nézetek mögött jelenik meg újból a felvilágosodás idealista racionalizmusának két évszázaddal korábbi szelleme.

Ha ugyanis nem abból indulunk ki – nagy általánosságban nézve a dolgokat –, hogy az ember gondolkodó, hanem abból, hogy *gondolkodva cselekvő*² lény, akkor a gondolkodás mennyiségi növekedése csak a részleteket tekintve mutatkozik nagyjelentőségűnek, nem pedig az alapokat illetően. Gondolkodva cselekvő lényként az ember a különböző cselekvési lehetőségek között választhat, dönthet, illetve kényszerül választani, dönteni. (Ide értve a nem-cselekvés választását, az emellett szóló döntést is.) A létezésben *azonnali* választ kihívó hatások és a megismerési műveletek szükségszerű *időbelisége* pedig elkerülhetetlenül feszültséget teremtenek. (Majd kisebb, majd nagyobb mértékben.) „Igazá volt Szecsenovnak, Pavlov mesterének – írja ezzel kapcsolatban Ákos Károly –, amikor a tudatot a reflexláncok közbülső tagjának tekintette, amennyiben az ingerek és a válasz közötti, egyeztető működésben jön létre”³. – Közbülső: tehát megfelelő választ kereső és sok esetben találó, a választ azonban egyúttal késleltető tagot – tehetjük ehhez hozzá. Cselekvés és megismerés már csak ezért sem éshet teljesen egybe. „A kognitív disszonancia elmélete – idézi ezzel kapcsolatban Garai László Aronsonnak *The Social Animal* című művét – nem racionális lényeknek festi az embereket, hanem sokkal inkább racionálizáló lényeknek.” Az ember számára sem lévén meg annak lehetősége, hogy általa tökéletesen megismert környezeti és tágabb létfeltételek közepette, ezekhez teljesen racionálisan alkalmazkodva végezze a maga tevékenységeit, inkább azt lehet mondani, hogy „*viselkedésünk tőlünk független okok miatt előáll, s tudatunk ezt aztán – más szóval: bizonyos fáziskéséssel (T.A.) – úgy mutatja be, mintha ez a viselkedés racionálisan alkalmazkodó lenne egy olyan környezethez, amelyet valójában annak érdekében magunk konstruálunk meg utólag gondolatban*”⁴

Ezeknek a tudományosan megfogalmazott kijelentéseknek a szemléltetésére bőven kínálnak anyagot a különböző művészi alkotások szavai is. Az „emberiség-költemények” magyar darabja, a *Tragédia* is ott van köztük, hiszen legnagyobb horderejű döntés-helyzetében ennek hőse is végül *a lét által eldöntöttnek* veszi élet vagy halál választásának alternatíváját (nembeliségében tekintve az ember-létet: azáltal, hogy Éva már gyermeket vár) – és most már megpróbálja megmagyarázni önmaga számára is a létezés vállalását. „Az ember célja a küzdés maga” – ismeri föl egy olyan történelmi képsornak az *önmaga számára való* tanulságát, amelyik „tisztán elméletileg” több-

féle értelmezésnek a lehetőségeit kínálja elébe. (Utána még az Úr biztató szavát is meghallja hozzá, hogy döntése még egyértelműbben racionálisnak mutatkozzék.) „Meghalni küldtek ide, és élek. Elni, mikor nincs is értelme: ez az élet legmélyebb értelme” – fogalmaz egy évszázaddal később egy másik magyar író főhőse, ugyancsak messzire száműzve Paradicsomából (Lengyel József: *Reggeltől estig*). „De csinálod, mert csinálod. De csináld, mert erre lettél” – biztatja hasonló alapállással Ady Endre is a maga hőstét (*A mesebeli János*). – Annak eldöntése, vajon a vázolt kognitív diszszonancia-elmélet részleteiben van-e egyoldalúság, bizonyos túlhangsúlyozás, nem lehet a mi feladatunk. Annak a ténynek a megállapítása azonban már igen, hogy példák sokasága kínálkozik a benne foglaltak lényegének az igazolására. Különösen akkor, ha művészi alkotások terén nézünk szét. De tudományos fejtegetések is eszünkbe juthatnak; akár az is, amit Marx és Engels a társadalmi lét és az ideológiák viszonyáról mondtak. (Közbevetetheti ugyan valaki, hogy ők bírálták is az ideológiákat, s az irodalom szférájában is találunk olyan megfogalmazásokat, amelyek más képet adnak az emberről. „Az ember ... tudatos jövőbe lát” – írta például a század egyik nagy lírikusa, József Attila – ahhoz a marxi gondolathoz kapcsolódva, amelyik szerint az ember majd tudatosan is kezébe veszi sorsának intézését, s ezzel lezárul az emberiség előtörténete. A tapasztalati tények azonban ellentmondanak ezeknek az elképzeléseknek – és az ideológiák is újratermelődnek.)

De menjünk talán kisebb lépésekkel tovább.

Döntésemélet és pszichológia c. tanulmányában Murányi Mihály arra mutat rá, hogy mikor meghozzuk cselekvéseink irányát meghatározó döntéseinket, akkor „emocionális-akarati tevékenység és viszonylagos információhiány együttesen” teremti meg a rá jellemző állapotot.⁵ Ehhez a megállapításhoz odakivánkozik ugyan annak megállapítása, hogy a sajátosan *feladatmegoldó* tevékenységben szerepet kapó döntések nem tekinthetők jellegzeteseknek, mivel ezek nem föltétlenül teremtenek jellegzetes döntési állapotokat. (Az eminens diák ugyanis anélkül választhatja ki – rövid tájékozódást követően – azokat a képleteket, amelyekre matematika feladatának megoldásához szüksége lesz, hogy közben ismerethiányban szenvedne; hasonló a helyzet a fordítási feladat és a megfelelő nyelvtani szabályok és szavak kiválasztásakor is.) Ilyenkor előzetesen kialakított sémák szerint lehet és általában kell is eljárni, újat csupán a variációk egyedisége ad. Föltétlenül megtehető – valamilyen változatban már megtett – utat kell csak megtenni, előre kijelölt, véglegesnek feltüntetett cél elérésére törekedve. A létezésre ezzel szemben az jellemző, hogy olyan döntési helyzeteket teremt, melyek lényegesen eltérnek az ilyenektől: ezekben már mindenképpen ki-

mutatható a jellegzetes „emocionális-akarati tevékenység és viszonylagos információhiány” együttese.

Részben azért kell a feladatmegoldások folyamatában jelentkező döntés-helyzeteket élesen elhatárolni azoktól, melyeket a léhelyzetek állítanak elénk, mert az utóbbiakban *legfőjebb valószínűsíthető* a kijelölt célok elérése. (Kisebb vagy nagyobb mértékben.) Tekintettel arra, hogy a dolgok összefüggéshálózata végső soron végtelen, tehát sohasem ismerhető meg teljesen minden olyan tényező, amely szerepet játszhat a dolgok alakulásában. Még egy olyan változatlaná merevített – a döntési föltételeket tehát mindenképpen leegyszerűsítő – mesterséges terepen is, amilyen egy sakktábla, ahol főbb vonásaiban még ez a bizonyos végcél is kijelölhető, (bizonyos „matt-helyzet”-nek a megteremtése valahol, vajamilyen figurákkal) erősen hasonló a helyzet. „A nagymesterek... nem veszik figyelembe az összes elágazási lehetőségeket, hanem nyomban igen nagyszámú ágat hagynak ki... A heurisztika valószínűségi állásponton alapszik, amely remekül illik ahhoz a módhoz, ahogyan az agy működik” – írja Ducroq *Az ember regénye* c. könyvében.⁶ „Ugy kell gondolkodnunk, mintha a sakkjátéknak gyakorlatilag nem lenne algoritmusa – fejtegeti tovább –, mivel a lehetséges játszmák száma 30^{5000} ”. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni: a sakkjátzsma órája jár, és időzavar miatt is el lehet veszíteni a mérkőzéseket. Ugyanúgy, mint ahogy a „sakktáblán kívüli mezőnyben.” Az inger és a válaszcselekvés közé beiktatott gondolkodási folyamat ugyanis – bármilyen gyors legyen is – szükségképpen időt vesz igénybe. *Viták a nyelvről* című írásában például Heisenberg gondolati reflexiók kíséretében leírja, hogy a zergék, melyeket egy hegymászó útjukon lencsevégre akartak kapni, milyen káprázatos gyorsasággal tüntek el a bonyolult sziklacsúcsok közt, amint észrevették őket. „Azt hiszem, azért tudtak megszökni a zergéitek – magyarázza Nils Bohr –, mert nem kellett gondolkozniok, nem vitatták meg, milyen módszerrel kerülhetnek minél távolabb tőletek. Egész szervezetük arra specializálódott, hogy biztonságot találjanak a hegyvidéki terepen” – fejtegeti tovább, érintve azt a kettősséget, mely abban mutatkozik meg, hogy az ember tudatos lényvé lesz. Tehát: annak ellenében, hogy változó föltételek között közvetlenül vagy közvetetten a külvilágnak sokkal szélesebb területeivel tud majd kapcsolatot teremteni, ösztönös mozgásai bizonytalanabbak vagy lassabbak lesznek.⁷

Az itt elmondottakon kívül azonban még abban a nem kevésbé fontos körülményben is a lényeges különbség mutatkozik ember és bármilyen feladatmegoldó gép között, hogy a létezésben *hiányoznak az olyan célok*, amelyeket véglegeseznek lehet tekinteni. Az egyes cél-megjelölések maguk is előzetes döntést kívánnak, annak tekintetében, vajon helyeseknek fognak-e

bizonyulni. Például: ha sikerül a megszerzendőnek kijelölt élethivatást biztosítani vagy a kiválasztott élettárs-jelöltet élettársul megnyerni (é.i.t.), akkor ennek a célnak a kitűzését a későbbiek vajon helyesként fogják-e igazolni. Nemcsak az kérdéses tehát, — ezúttal társadalmi célt választva például —, hogy sikerül-e majd egy fölkelést győzelemre vinni, hanem ugyanúgy az is, hogy az elért eredmény a későbbiekben hasznosnak fog-e bizonyulni.

Azt lehetne erről szólva mondani, hogy ebben valójában az előbbi kérdés újabb változatával van dolgunk. Így is van — csak hogy nem egyszerű ismétlődés áll előttünk, mivel az utóbbi mintegy hatványozottja az előbbinek. Nemcsak abban a tekintetben elkerülhetetlen ugyanis az ismeretek hiánya, hogy nem tudható: egy egyéni vagy társadalmi részcélnak a kitűzése ténylegesen a kijelölt végcél elérését fogja-e szolgálni, hanem abban is, hogy a „végcél” maga sem adott. Ezt is csak az ember tűzheti ki, hipotektikusan. (Föltéve, hogy valamilyen élmény által nem érzi magát arra kényszerítve, hogy a „kinyilatkoztatás”-ban higgyen; ebben az esetben ugyanis adottnak tekintheti a „kinyilatkoztatás” által megjelölt célt. A Biblia Mózesre pl. fölment a Sinai hegyre, és részleges „programot” hozott magával népe számára.) „Az embernek olyan tervek alapján kell a maga világát fölépítenie, amelyeket ő maga talál föl” — mutatott rá tudományos vizsgálódásainak során Th. v. Uexküll.⁸ „Rettenetes az árvaság, / hogy nincs más nevelőapám / csak akit én fölnevelek” — hallatja a költő szavát ugyanerről szólva Illyés Gyula, *Teremteni* c. versének soraiban. Egyszerre érzékeltetve annak nagyszerű és abszurd voltát, hogy az embert — hiteivel, eszméivel és céljaival együtt — külső viszonyainak hatása közepette *csak önmaga* alkothatja meg.

Bármennyi legyen is tehát a hasonlóság vagy az egybevágás a kibernetikai gép és az emberi agy között, a beprogramozott gép és az ember közt soha nem tűnhet el az a különbség, hogy csak az előbbit hozták létre célképzetek által irányított lények, többé-kevésbé meghatározott célokra a szolgálatára.⁹

Ha csak el nem fogadunk egy olyan föltevést, amelyik szerint az ember is meghatározott célok szolgálatára, meghatározott feladatok megoldására megalkotott lény, valamely céltudatosan tevékenykedő felsőbb lény által — s talán a „világ többi része” sem egyéb valamiféle számára rendelt hatalmas feladattárnál.

Ha ezt a — mondhatni — gépvallást vagy géphitet nem fogadjuk el világnézeti alapnak, akkor az emberben ezután is olyan lényt kell látnunk, amely mindenekelőtt létezni törekszik. (Pontosabban szólva: már adott létét megőrizni, s önmagát minél teljesebben kibontakoztatva, térben-időben közvetlenül vagy közvetett módon kiterjesztve „viselkedni”.) Olyan lényt, mely a külvilággal állandó kapcsolatban, avval eleven, öntevékeny kölcsönhatásban

formálódott reflex- illetve ösztönszerűen cselekvő (tartósan rögződött sémák szerint cselekvő) lényből olyanná, mely magasabbrendűen cselekszik: tudatának irányítását is fölhasználva. (Ahogy ezt több művében J. Piaget is megvilágítja.¹⁰)

Akkor pedig további fontos tényezőket kell figyelembe vennünk. (Eddig csak érintőlegesen esett róluk szó.)

Először is: a gép számára annak létrehozója nem kizárólag célokat és feladatokat jelöl ki, hanem energiát is biztosít. (Pontosabban fogalmazva: ha nem biztosít energiát, a gép azonnal működésképtelenné lesz.) Élőlényváltásban az ember viszont csak kezdetben kap bizonyos mennyiségű energiát, illetve életének csak a korai szakaszában jut érdemlegesebb öntevékenység nélkül energiaforrásokhoz. (Születésekor, illetve kisgyerek-korában.) Felnövekedés folyamán előbb-utóbb el kell jutnia odáig, hogy energiáinak biztosításáról saját maga gondoskodik: létének egészét ez a helyzet határozza meg, illetve ez jellemzi. Megfelelő tápláléknak, testmelegét őrző ruházódásának és lakásának biztosításában kell látnia alapfeladatát – önmaga, majd utódai számára. A létfenntartás biztosítására „beállított” észlelések és reflex-láncolatok közé beépülő tudat szerepe azonban nem egyedül abban mutatkozik meg, hogy differenciáltabbá, áttételesebbé – tehát részint jobbá, részint valamivel lassubbá – teszi azokat a tevékenységeket, melyek a létfenntartását biztosítják. A közvetlenség megbomlása *el is vezetheti, el is használhatja a meglévő energiákat*, ami szélső esetben az észlelés és a cselekvés közti kapcsolat *teljes megzavarodásához*, illetve a kapcsolatrendszer döntő tényezőinek felbomlásához vezethet. (Ha ez a végtel nem mutatkozik gyakran, akkor is döntően fontos a kitérőkre terelt energia kisebb vagy nagyobb mérvű meggyöngyülése, mely már éppenséggel nem ritka jelenség.)

Például annak pusztán értelmi felfogása, hogy a társadalomban mindenkinek a legjobb tudását adó munkájára van szükség, elenyészően kevés ahhoz, hogy munkaképes korától nyugdíjba vonulásáig mindenki erőinek teljes latbavetésével dolgozzék. Annak elméleti síkon való tudomásulvétele, hogy az ember a maga egyéni kibontakozását csak a társadalmi közösséggel való szerves kapcsolatteremtésben valósíthatja meg igazán eredményesen, nem elegendő annak biztosításához, hogy az egyének többsége ne mások rovására kívánja érvényesíteni önérdkeit. Egyed és faj, egyén és emberi nem viszonyának következetes logikájú, részletekbe menő megvilágítása is elenyészően kevés ahhoz, hogy a szülő saját élete feláldozásával megmentse gyermekét, a forradalmár nekiszögezett szuronyok ellen induljon, a várvédő józan kapituláció helyett a falak közt lelje halálát. Oblomov – Petőfi által kigúnyolt magyar rokonának egy fokkal keletibb, egy fokkal még jobban elnehézült alakja – energiáinak elhasználódása és az energia-újratermelés elmara-

dása, illetve ennek elégtelensége miatt süpped a tompultság állapotába: valamiféle „takaréklángra” redukált létezésbe. „Mit érek én a te bölcsességgel, ha benned van? Bennem nincs...” – jajdul föl Sarkadi Imre kisiklott életű hőse, mikor úgy érzi, nincs *ereje* az élet újrakezdéséhez. (Az *elveszett paradicsomban*. Logikája elfogadja az újrakezdés lehetőségeiről szóló érveket, sőt, a cselekvés vágya is fölébred már benne – külső hatások nyomán – pszichikuma azonban még nem termelt annyi energiát, amennyire szükség lenne ahhoz, hogy cselekedni tudjon.) „Nemcsak *képeseknek* kell lennünk arra, hogy együtt dolgozzunk, tevékenyen *akarnunk* is kell, hogy együtt dolgozzunk egymással” – mutatott rá a beszéd szerepét kutatva Hayakawa is.¹¹ A szervezetben föllelhető energiakészlet és a beszéd által közvetített, abban objektiválódott energia összetalálkozásából alakulhat ki a szervezet új energiahelyzete – fejtegeti idézett munkájában Ákos Károly.¹² Az FR (*formatio reticularis*) aktivizáló rendszer biztosítja csak a szervezet működőképességét – olvashatjuk más szakember megállapításait is.¹³ „... az FR-nek, a szervezet vegetatív homeosztázisa fenntartójának ép-sége, az élet alapvető feltétele nem más, mint annak a logikai szükségszerűségnek a konkrét megnyilvánulása, hogy mivel a szervezet-környezet viszony-nak a szervezet az aktív ... része, ezért fenntartásához saját belső viszonyai-nak kell az elsődleges referenciabázisát adniok... Nyilvánvaló, hogy egy az entrópiánövekedés ellenében létrejött és fennmaradó rendszer organizált-ságát és viszonylagos önállóságát csak meghatározott energizáltsági, aktivi-záltsági szinten őrizheti meg.” – A belső energiák mennyisége és elrendezési módja lehetővé teheti ugyan alkalmanként, hogy az új ismeretek tudatba érkezése egymagában is cselekvő hatást tud kiváltani – mégpedig éppen a megkívánt irányban –, ez azonban az eseteknek csak bizonyos százalékában van így. Az esetek igen nagy százalékában egészen más a helyzet: kellő energiák hiányában a hibátlan útbaigazítások is eredménytelenek maradhat-nak.¹⁴ „... de akard végre, hogy mi is akarjunk” – könyörög Ady, króni-kus társadalmi energiahiányt érezve, a Márciusi Nappá szimbolizált általános megújító energiákhoz, – a „csúnyán halás” riasztó képeivel próbálva ő maga egyszersmind konkrétabb társadalmi-pszichikai erőket indukálni. Tudatosság és érzelmi-akarati tényezők egybefonódásáról szól esztétikájának különböző pontjain Lukács György is, mikor az emberi cselekvés meghatározóit kutat-jai¹⁵, más alkalmakkor a „történelmileg szükséges illúziók” fogalmával él,¹⁶ utalva ezzel az ismeretek részleges hiányának – pontosabban fogalmazva: ezek részleges tévességének szükségességére. (Arra, hogy a történelem alakítá-sához szükséges cselekvés időnként több energiát kíván – és itt a megfeszít-tett munkától kezdve a nélkülözéseken át a testi-lelki gyötrelmek elviselésén át az élet elvesztésének vállalásáig mindenre gondolhatunk –, mint amennyi

akkor indukálódnék a társadalom tagjaiban, ha pontosan tudnák, hogy ter-
veikből mennyi fog megvalósulni.)

Hozzátehető ehhez más oldalról egy nem kevésbé fontos megállapítás:
mivel az egyszerű ok-okozati összefüggések viszonylatában akár Hitler is
megérthető, ugyanúgy, mint mondjuk az inkvizíció, az ellenük való föllépés
eltökélttségéhez is szükség van a *megérteni-nem-akarás* alapállásának fölvéte-
lére. (A bűnözők hátrányos helyzetének, gyermek- és serdülőkori lelki traumáinak
megértésére is elég, ha ártalmatlanná tevésük *után* kerül csak sor:
nem a döntő cselekvés előtt, hanem utána, mikor a megértés már csak az
ítéletet fogja mérsékelni, nem pedig a küzdőerőket gyengíteni.) „A homeosz-
tázis az idegrendszernek mint egységes szabályozó rendszernek ugyanis ...
olyan alapvető funkcionális törvényszerűsége, amely *végző soron* semmilyen
idegrendszeri teljesítmény és megnyilvánulás mögül nem tűnhet el.”¹⁷ Gon-
dolati irányító és emotív mozgósító tényezők összekapcsolásának szükséges-
ségéről Vigotszkij is ír,¹⁸ az érzelmeket csökevényeknek tekintő felfogáso-
kat bírálja Leontyev is, kidomborítva az emberi személyiség tevékenység-
mozzanatainak fontosságát.¹⁹ A tevékenységre indító tényezők hiánya pe-
dig egyértelműen kórossá is fokozódhat, ami szélső esetben a létezés feladá-
sához vezethet – mutat rá Ralph Greenson pszichoanalitikus.²⁰ „Az
apatikus páciens legszembeötlőbb jellemzője az érzelmeik és ösztönzések
nyilvánvaló hiánya. ... Pszichikai és motorikus reakciói lelassulnak, arcvoná-
sai kifejezéstelenek és maszkszerűek” – írja, annak egyidejű jelzésével, hogy
nem az értelem megzavarodásáról van ezekben az esetekben szó, hiszen a
beteg ugyanakkor felfogja, pontosan betartja a kórházi előírásokat. (Ez azért
is megtörténhet, mivel – a kutatók egy részének véleménye szerint – az
adatfeldolgozó műveletek végzésére és a létfunkciók irányítására az agynak
egymástól elkülönülő területei alkalmasak.)

Valójában még a gondolkodás is az interiorizált *tevékenységi formák*
közé tartozik – vehetjük tudomásul Vigotszkij felfogását, eggyel tovább lép-
ve, – hiszen energia nélkül ilyen tevékenység végzésére sem képes az ember.
A „gondolkodásra való restség” sajnálatosan közismert jelenség, „a motiváció
alapfeltétele a tanulásnak” – írja idézett munkájában Vereczkei Lajos is.
Az elvont gondolkodás egyik őriása pedig éppenséggel költői szavakkal tud
erről a motiváltságról szólni: „Az igaznak megesmerése, kivált önerői megta-
lálása” semmi mással össze nem téveszthető, mással nem helyettesíthető
„nemes, magas lelki gyönyört szerez.”²¹ (Nem utolsósorban ezek a „magas
lelki gyönyör”-ök adnak készítményt azoknak az akadályoknak a legyőzésére
is, melyek elég gyakran keresztezik a gondolkodás útjait.)

Maga a megismerési szükséglet is csak *egyik formája* ugyanis valami-
lyen általánosabb emberi szükségletnek: a szabadság-szükségletnek – mutat-

ja ki idézett munkájában Garai László.^{2 2} Ha hiányoznak a szellemi vagy fizikai tevékenységre indító tényezők, a hiány egyértelműen leállítja a tevékenységeknek a vegetáláson túli megnyilatkozásait.

Döntő fontosságú kérdésekről van tehát szó.

Eddigi megállapításainkra támaszkodva menjünk azonban még egy lépéssel tovább. Vonjuk még valamivel szélesebbre eddigi vizsgálódásaink körét, illetve terjesszük ki figyelmünket azokra a területekre is, melyeket eddig csak futólag érintettünk. Ujabb fontos különbséget vehetünk észre.

Az ember kapcsolatrendszerekben létezik, – és végső soron *csakis* ezekben a kapcsolatrendszerekben. (Az emberré válás nemcsak a maga egyetemes történetiségében jellegzetesen társadalmi folyamat: emberi egyén ma sem jöhet létre éveken át tartó társadalmi formálás – nevelés – nélkül, sőt társadalmi kapcsolatok nélkül hosszabb idő múltán még a fejlett emberi lény is degenerálódik: elveszti emberi arculatát.) Ez a körülmény maga is rendkívül fontos különbség ember és kibernetikai gép között, hiszen – létrehozását, karbantartását, energiaellátását és programozását leszámítva – az utóbbi önmagában teljes egész. Az ember ezzel szemben részint saját maga teremti meg magának ezeket a föltételeket – másrészt viszont csak nagyobb összefüggéseknek a részeként tud tartósan létezni. Közvetlenül: valamilyen család-szerű egységnek (férfi-nő-utódok), ennél lényegesen tágabb értelemben véve pedig az emberi nemnek egyik részeként. Így „hozza létre”, így termeli újra és látja el programokkal önmagát, egyed-voltában tehát kevésbé totalitász-szerű. (A többi élőlényhez hasonlóan.)^{2 3}

Ehhez ugyan hozzá kell tennünk, hogy ha szükségük nincs is éppen a kibernetikai berendezéseknek arra, hogy kapcsolatban álljanak egymással, ennek lehetősége természetesen fönnáll, s a kommunikációelméleti kutatások következetesen törekszenek is arra, hogy földerítsék a közvetítő berendezések és a belőlük kialakítható rendszerek törvényszerűségeit. Az a tudományág, amely adatok, jelkulcsok segítségével történő átírásának és eredeti alakukra való visszarendezésüknek (kódolásuknak–dekódolásuknak) a kérdéseit kutatja, s azt, hogyan lehet őket különböző műveletekkel új ismeretek szerzésére felhasználni, éppenséggel nagy eredményeket mondhat a magának és még további eredményeket ígér. (Közvetlenül az ember viszonylatában is, hiszen az embernek azokat a tevékenységeit, amelyekkel ismereteket szerez, feldolgoz vagy továbbít, hasonló törvényszerűségek határozzák meg – ha nem éppen azonosak.) A „kommunikáció” fogalma viszont – mint erről egészen futólag már esett szó az *Előzetesen tisztázást kívánó kérdések* között – az információéhoz, a kódéhoz és részben a jelentéséhez hasonlóan éppúgy használatos szélesebb értelemben, mint amennyire szorosabban véve. S ebben az esetben is megfigyelhető, hogy a szélesebbkörű értelmezésre

mintegy kisugárzik az egyik szűkebb. (Olyanformán, mint ha az utóbbi adná a „tisza”, illetve az előfordulási *alapformát*, melyben a lényegét meg lehet találni, „a többi” pedig ennek adná más-más változatát.)

„Kommunikálni” – közzétenni, másszóval társadalmivá tenni, társadalmi forgalomba hozni – adatokat, jelekbe rögzített ismereteket is lehet, és ezzel a névvel kapcsolatban leginkább épp a jelekkel történő ismeretközlés törvényeinek kutatása bontakozott ki. Csakhogy igen sok mást is társadalmi forgalomba lehet és kell hozni, – ilyen értelemben közzétenni – már ősidők óta. Végeredményben a termékcseré, az áru- és a pénzforgalom, az energia-hordozók cseréje és az energiatovábbítás különböző fajtái is elnevezhetők ezért kommunikációs formáknak, ez a fogalom akár az emberi kapcsolat-teremtések egész rendszerére is kiterjeszhető.²⁴ Akár a „szemet szemért, fogat fogért” – Coventry megsemmisítéséért Drezda fölégetését – drasztikus kölcsönhatásvizonylataira is. Az ilyen esetekben – vagy a szelídebb kenyérgabonáért olajat adás, burgonyaszállítás ellenében villamosenergia küldés esetében – bizonyára világos azonban, hogy a „kommunikálás”-nak egy másik alaptípusával van dolgunk, mint azokban, amelyekben tudósok cserélik ki egymással valamilyen konferencián az ismereteiket. Történeti visszapillantás még azt is sejteni engedi ilyenkor, hogy nem az ismeretek továbbadása, illetve nem ezek cseréje szolgált mintául a tárgyakéhoz, hanem az ismeretek „mozgástörvényei” is a természeti (fizikai, vegyi és biológiai), valamint a kialakuló társadalmi kölcsönhatások *egyetemes rendszerének* adják az egyik sajátos *altípusát*. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor is azt láthatjuk: indokolt, hogy az emberi kapcsolat-teremtések döntően fontos eszközében – ahogy erre Révész Géza rámutatott²⁵ – ugyancsak *általánosabb közvetítőt* lássunk elsősorban. (Nem tévesztve szem elől természetesen annak a ténynek a fontosságát, hogy ezen belül alakult ki a sajátosan ismeretközlő kommunikálásnak – az emberi élet egyik nélkülözhetetlen tényezőjének – az egyik legfontosabb formája.)

A tág értelemben vett kommunikatív emberi kapcsolatok egyik alapformája: az egyedeknek a többiekével összehangolt, illetve egymásét kiegészítő munkatevékenysége. A másik – ősbibb, de nem specifikusan emberi – az utód létrehozást eredményezni tudó párválasztás, az időleges vagy tartós hím–nőstény ill. férfi–nő együttélés. Ezek egyértelműen energetikai, illetve anyagi alaptermészetű „kommunikációs formák”. Az utóbbiban is a biológiai és a biológiaihoz lazábban-szorosabban kapcsolódó pszichikai *vonzások* érvényesülnek, valamint az egyedek ön-sokszorozásának (az emberi faj, az emberi nem önfenntartásának) törekvései. Részben ezen belül az utódok nevelését is az a törekvés határozza majd meg, hogy biztosítsák a későbbi időkre olyan lényeknek a fennmaradását, akik nevelőikhez hasonló módon, illetve nemük

általános jellegzetességeinek megfelelően fognak majd viselkedni. (Külső és belső tekintetben egyaránt.) Az állatvilág egyedi kizárólag közvetlenül: saját viselkedésük megmutatásával és a hibás viselkedési formák akadályozásával illetve büntetésével „taníthatják” utódaikat a viselkedés helyes módjaira. Ettől eltérően az ember – összetettebb természetéből adódóan – már közvetett eljárásokat is tud alkalmazni: tapasztalatainak bonyolultsága alkalmanként kényszeríti is erre. Így viselkedésének gondolati irányítóit is továbbadja.²⁶ Nem szabad azonban ebben az esetben sem szem elől veszteni azt a tényt, hogy itt sem az ismereteknek valamilyen „forgalomban tartása” a cél, hanem a nembeli önfenntartás különböző eszközeinek biztosítása. Fegyverei, szerszámai egy részének (teste „szervetlen folytatásainak”) és a velük való bánás fogásainak gyakorlati továbbadását *egészíti ki*, azt teszi eredményesebbé azzal, hogy velük együtt továbbadja a helyes viselkedés elméletileg megfogalmazható szabályait is. (Utóbb: a szakma „titkait” és különböző erkölcsi törvényeket is.) Ez teszi lehetővé a létezés folytonosságának – pontosabban: egyfajta fejlődő folyamatosságának – a megőrzését. Az ön-továbbadásnak, illetve önszokszorozásnak ebben a folyamatában – melyet nem a megismerés eszközeként kitermelődött értelem *hajt*, legfőljebb részben ez *irányít* – az emberi társadalomban is megmarad a közvetlen viselkedés-átadás szerepe. A változás ebben a tekintetben inkább ott mutatható ki, hogy – változó életföltételeiből adódóan – az ember idővel nem annyira *egyedi viselkedési mintákat* vesz át (szüleinek vagy tanítóinak az egyedi gesztusait), hanem azoknak közös, egyénien alkalmazható, többé kevésbé *szabadon variálható lényegét*. Például a veszélyhelyzetekben való menekülést vagy el nem menekülést, a gondoskodást az utódok kedvező életföltételeiről, a félelmet elűzni tudó gyöngéd megnyugtatást, illetve az erre való készséget. (Hogy csak a leetséges pozitívumokat vegyük itt figyelembe.) A csoportos közösségi jellegű föllépést és az egyedé – önálló szellemi lényé – elkülönülés képességét, a magasabb szintre törekvés erősítését. Ez mitsem változtat az alaphelyzeten: a társas ill. egyedi létet szolgáló viselkedési formáknak és a belőlük elvonható erkölcsi normáknak a továbbításában („kommunikálásában”) is a tényleges *viselkedése* a döntő szerep. (Nem az általános – ámbár esetleg igen logikus – erkölcsi prédikációké.) Hiszen az erkölcsi normák tanítása is csak akkor lehet nagyobb távon eredményes, ha megvan a „viselkedés-fedezete” – mondhatnánk –, csakhogy valójában nem a viselkedés a kiegészítő tényező. (Esetleg a „metakommunikáció”.) A lényegét illetően *a tanítás egészíti ki* a maga magyarázataival és elvonatkoztatásaival a gyakorlati viselkedést, bevonva az értelmet *is* az elsajátítás bonyolult műveleteibe. (Illetve ez helyettesíti azt alkalmak sokaságában. Aki egyszer kimentett valakit az égő házból, az szavainak a közvetítésével már sok alkalommal továbbad-

hatja ennek mind az erkölcsi, mind a módszerbeli tanulságait: nem kell mindannyiszor a tűzbe rohannia. Maga a példaadás azonban – ha kevesebbszer is, – bármiféle nyelvi közvetítés nélkül is alkalmas eszköz lehet a magatartásformák alakításában, ezzel szemben a magatartás „fedezetét” nélkülöző szavak hatása legfőljebb ideiglenes lehet. Ha kiderül, hogy a tűzből másokat mentésre buzdító maga bent hagyta égni gyerekét a házban. ez tisztító hatást fog eredményezni – annak következtében, hogy maga a hazudás is viselkedési forma, melynek hatása van.)

Az együttmozgásnak azt a fajtáját, melyet például egy galambcsapat együttrepülésének pontos, szinte mechanikus egymáshoz igazítottságában láthatunk, hatalmas távolságok választják el attól, melyben az emberek egy része általános magatartásának kialakításához választ magának példaképet. (És kritikus helyzetében aszerint igyekszik dönteni, hogy – a lényeget illetően – mit tenne az ő esetében példaképe.) Ennek a különbségnek bizonyára az értelem működése adja a legfőbb tényezőjét. (Másik fontos tényezője a játszás, a játékoság „rugalmassá”, spontán variálgatása készítő szerepe.) A különbség azonban nem az alapokban mutatkozik, hanem csak abban, hogy az összekapcsolódás közvetettebbé, bonyolultabbá vált. Az értelemfejlődéssel – mely az elvont gondolkodás segítségével teszi lehetővé, hogy az eltérő részletekben fölismerjük a közös lényeget, a „variáció-szerűséget” – többé-kevésbé párhuzamosan fejlődtek tovább azok az „eszközök” is, melyek más módon szolgálják a világgal való adaptív jellegű kapcsolattartást. Így alakult ki az a helyzet, hogy „a nem verbális kommunikációs csatornákat működtető beidegzések is az ember esetében a legfejlettebbek. Számos szakember az extra-piramidális idegpályák és központok különösen nagymérvű fejlettségét szokta említeni ezzel kapcsolatban. Ez arra mutat, hogy a nem verbális kommunikációnak sajátos szerepe van az emberi együttélésben ... a metakommunikáció az egész személyiség üzeneteit hordozza”, noha az értelem időnként gátolja ennek érvényesülését.²⁷ (Idézett szövegrészének végén a szerző – gyakori szóhasználattal élve – „metakommunikáció” néven említi azt, amit korábban pontosabban „nem verbális kommunikáció”-nak mondott.)

A beszédmegnyilatkozások így általában olyan közvetítőknek tekinthetők, melyek az emberi viselkedésnek is sajátos formáit adják, nyelvi arcukatuknak köszönhetően egyszersmind ismeretközlésre is igen jól használhatók.²⁸

Kezdünk újból a jelentés közvetlen kérdéseire közeledni.

Ismeretes, hogy a határozottság vagy a bizonytalanság, a kegyetlenség vagy a gyöngédség, a bátorság és a gyávaság, a szeretet és a gyűlölet, a makacsság és a józan kiegyensúlyozottság – tehát: számos attitűdöt meghatá-

rozó pszichikai tényező – beszédtevézőknek a sokaságában kaphat megnyilatkozási formát. Hangerőben és hanglejtésben, hangszinben és beszédsebességben, iramváltozásban vagy egyenletességben, szakaszosságban vagy folyamatoságban; megnyilatkozást kaphat a közlési szabályok alkalmazásának sajátos módjaiban is. (Abban, hogy a használt jelrendszer által biztosított variációs – pl. különböző szórendi – lehetőségek közül melyiket választja ki a beszélő.) De bizonyos közlések sajátos módon való egymás mellé rendezése vagy megfelelő beszédhelyzetben való felhasználása is eszközül szolgálhat energiák átadásában vagy indukálásában, az egyes pszichikumokban adott „cselekvési készenlét”-eknek mint „dinamikai tényezők”-nek a befolyásolásában.²⁹

Láttuk azt is, hogy a nyelvtudomány közismert jelenségként tárgyalja azokat a mondatokat, amelyek „látszólag” (grammatikai előírások szerint) kijelentők, adott funkciójukban azonban felszólító arculatúak: a felületes szemlélő számára tehát csak ismereteket közölnek; az adott összefüggésben, az adott megformálás részleteit is figyelembe véve azonban elsődlegesen *cselekvési késztetések szerepét játsszák*. („Sötét van”, „Éhes vagyok” stb.) Szó esett ezzel kapcsolatban arról is, hogy ezek mellé valójában oda lehetne állítani minden kérdő mondatot, mivel azok mindegyikében ott lappang a válaszadásra való felhívás mozzanata. (Még a saját magunk számára megfogalmazott kérdésben is – legfőljebb ez nem annyira közvetlenül válaszadásra, inkább a válasz előfeltételeinek a megteremtésére hív föl: gondolkodásra.) Ennél is sokkal többről van azonban szó: még gyakoribb, általánosabb, nagyobb súlyú jelenségről.

Közismert példát véve: mikor Shakespeare tragédiájában a Caesart búcsúztató Antonius elmondja, milyennek látja ő a meggyilkolt konzult, s mit mond róla ezzel szemben nevelőfia és egyik gyilkosa, Brutus, rendszeresen közbeveti: „S Brutus derék, becsületes férfiú”, „S Brutus becses, derék egy férfiú.” Világos – illetve fokozatosan világossá lesz –, hogy Antonius ilyenkor nem Brutus erényeiről ad tájékoztatást a tömeg számára, még csak nem is egyszerűen arról a tényállásról „tudósít” indiciumként, hogy neki más a véleménye, mint Brutusnak, hanem a lélektani kontraszthatást igen eredményesen felhasználva *Brutus ellen lázít*.³⁰ Mikor a Biblia szerint a megfeszített Jézustól azt kérdezik: miért nem száll le a keresztről, akkor sem kíváncsiskodva – ismerethiányuk kielégítésének céljából –, hanem *gúnyolód-*nak vele: hogy tovább fokozzák a gyötrelmeit. „Nagyon fájt?” – szaladt ki az érzéstelenítés nélküli lábamputálást látva a volt diák száján a szó, ősz tanárának embertelen kinját látva. „Nem” – szűrődött át az összepréselt fogak zárán az eltorzult hang, válaszul. (Elbeszélt történet, Budapest ostromának idejéből.) Ismeretfölvétel és közlés szintjén nehéz lenne ennél értelmetle-

nebbet elképzelni. Mégis megrendítően érthető: az együttérzés tehetetlen vergődésének és a magát megadni nem akaró emberségnek az összetalálkozásaként, *emberi magatartások egymáshoz kapcsolódásának egyik formájaként*. Ahogy ezt már a beszédaktuselmélet egy részével való ismerkedés alkalmával is megállapíthattuk: nem a jelekkel való ismeretközlés *kísérőjelenségeiről* van szó az ilyen esetekben. Sokkal inkább arról, hogy a bonyolult, összetett emberi viselkedés megnyilatkozási, illetve kapcsolatteremtési igénye számára adott esetben a nyelvet magában foglaló beszéd mutatkozhat a legmegfelelőbb objektivációs formául illetve eszközül. Valami, ami *más alkalmakkor, másként felhasználva* ismeretek közlésére is alkalmas. – Ahhoz hasonlóan, hogy egy huzal hőt is, elektromosságot is továbbíthat – amellet, hogy pl. valaminek a felfüggesztésére is alkalmas; teherautó is szállíthat papírpénzt, aranyat vagy akár oroszlánt.

(Közbevetőleg említést kívánhat itt az is, hogy a nyelv időnként csődöt mond ilyen helyzetekben. Közismertek azok az esetek, amikor a nyelv legjobb ismerője sem „talál szavakat”, ezért a megnyilatkozás más formáit választja – még akkor is, mikor nyelvi megnyilatkozást várnánk tőle: „S én csüggttem ajkán szótlanul...” – A keleti kultúrákban részben azért más a helyzet, mert itt nagyobb mértékben konvencionálizálódtak bizonyos nemnyelvi kapcsolatformák.)

S ahhoz hasonlóan, ahogy a látszólagos kijelentés felszólítást rejthet, egy jelrendszerrel való hosszabb ismeretközlési folyamat is látszatnak, illetve ürügynek bizonyulhat. Köztudott, hogy nemes érzelmek meglétéről szóló szövegek – melyek konvencionálizált, kodifikált szemantikai és grammatikai szabályok szerint ezekről nyújtanak illetve nyújtanának ismereteket – nyereszkedési szándékok közvetítőiként szolgálhatnak, míg egy „de látod amottan a téli világot? Már hó takarja el a bérci tetőt”, vagy egy még egyszerűbb „Látod? már esteledik”-féle környezetleírás (Petőfi Sándor: *Szeptember végén*, József Attila: *Látod?*) a legmeghittebb kapcsolatok megteremtésében játszhat szerepet.³¹ Nem mintegy mellékesen, hanem *elsődlegesen* ennek a célját szolgálva, ennek alárendelten. Shakespeare Lear királya a dráma cselekményének kezdeti szakaszában láthatólag nincs ezzel tisztában; az író kegyetlen megpróbáltatások útján vezeti el ennek fölismeréséig. Részben annak az egyszerűbb igazságnak a tudomásulvételéig, hogy vannak hazug megnyilatkozások, ezen túl azonban egy bonyolultabb összefüggéshálózatnak a megsejtéséig is. (Mely egyébként jelenség-szinten ugyancsak ismert.) Hogy ti. a korrekt ismeretközlésnek nincsenek mindig adva a lélektani feltételei. Mégpedig pontosan azért, mert a beszéddel való ismeretközlés egyúttal cselekvés is, ez a cselekvés-mozzanat pedig bizonyos helyzetekben döntő szerepet játszhat. Hiszen Cordelia jórészt épp *azért nem tudja az egybegyültek előtt*

elmondani, mennyire szereti az apját – miközben ettől függ egész jövője –, mert történetesen *csakugyan* nagyon szereti. Bizonykodásával pedig – direkt kommunikációban – mintegy kiárúsítaná legbensőbb érzéseit.

Mint erre Leech is rámutat: vannak „esetek, melyekben az affektív jelentés nagyobb részét, ha éppen nem a teljességét adja az üzenetnek.”³² „A beszélgetések közvetlen tárgya másodlagos – olvashatjuk egy személyes följegyzésben is, mely egy szerelmi kapcsolat legfőbb jegyeinek megörökítésére vállalkozik, – a tartalom mindig: valódi-e, amit gondolok és érzek, vagyis kifejezi-e valódi egyéniségemet... Ez a kontroll kezdetben csak spontán gesztusokban, a szavak hangsúlyában fejeződött ki...” Ne essék félreértés: nem múlt századi szépléleknek a naplójából valók ezek a sorok, hanem századunk egyik elég szigorú gondolkodójának: Lukács Györgynek a följegyzéseiből.³³ Így most már talán azt is megtehetjük, hogy következő példánkat az irodalmi alkotások művi – tehát fiktív – világából vegyük; olyan szereplőt és olyan helyzetet választva azonban ki, melyek realitás-lehetőségeit nem lehet okunk megkérdőjelezni. Példánk részben már azt is jelzi, hogy a beszélés, illetve a nyelv alkalmas lehet ugyan a jelzett közvetítő szerep betöltésére, ezt a szerepet azonban el is veszítheti, ha maga a kapcsolat megzavarodik. Egy férfi és egy nő viszonyának alakulását mutatja be a választott elbeszélés, döntően a szellemi kapcsolatteremtési módok és a szavak szerepére figyelve. (A szövegben előforduló kiemelések a novella írójától származnak.)

„Együttélésük első hónapjaiban még úgy is szót értettek, ha az egyikük oldalba bökte a másikat ... jó volt kérdezni, mert a kérdésre mindig érkezett felelet, ... jó volt felelni, ha kérdezték, ... jó volt, amikor egyszerre mondták ki ugyanazt a szót ... jó volt kimondani két ellentétes szót, ... mint-ha az *ellentétes* szavak olyanok lettek volna, mint egy kirakójáték darabjai: *ami az egyikből hiányzott, az megvolt a másikban*, s így a két ellentétes szóból egy harmadik született, mely telve volt jelentéssel – amelyet csak ők ... ismertek... Idővel aztán a szavak elhasználódtak... Ő (ti. a férfi) valószínűleg megpihent a babérjain,... azért hagyták cserben a szavak, azért lassultak le, azért veszítették hatásukat, vagy éppen ellenkezőleg: külön életre keittek és lehetetlenné tettek minden párbeszédet. Az ígék nem fejeztek ki többé cselekvést vagy állapotot, feleslegessé vált a felszólító mód, ... szürkék lettek a melléknevek, nem volt már többé különbség ... szeretett és gyűlölt között, határozatlan lett minden névelő, személytelen lett minden névmás, ... a főnevek pedig, a konkrétak és az elvontak is, mind-mind ... irreálisakká váltak ... igen, bizonyos napokon semmitmondókká váltak a szavak, ilyenkor alkalmatlanok voltak a kapcsolatteremtésre.” Az asszony „Egyszer már anynyira el volt keseredve, hogy akarattal beverte a bokáját egy bútor sarkába,

és sikerült; feljajdult, élesen, jól hallhatóan: „jaj, és ez a *faj* mindkettőjüket felrázta álmából. A férfi azt kérdezte: „Fáj?” És ő azt válaszolta: „Nagyon, nagyon!” ... Az asszony rájött, hogy napok óta most beszélgetnek egymással először...”³⁴

Jól ismert az a jelenség is, mikor közvetlen társsal nem tud valaki szavainak segítségével élő kapcsolatot teremteni, s ehelyett megkísérli a részlegesen vagy teljesen irreális kapcsolatteremtést. Ha „nem mondhatja el senkinek, elmondja hát mindenkinek” (Karinthy Frigyes) – másszóval fiktív, illetve közvetetten közösségi kapcsolatot teremt. (Esetleg képzelt levelezőtársnak ír „leveleket”, mint Mikes Kelemen.) Az önobjektiválás egy formájának megteremtésén túl arra is megadva ezzel a lehetőséget, hogy valaki más részlegesen azonosuljon az ő helyzetével. (Igy pl. arra is alkalmat teremtve, hogy műveinek olvasója olyan belső állapotba kerüljön, amelynek hatására közvetlenül is segítene rajta – ha ez módjában állna.) Ami által gyengülhet az emberi nemből való kiszakadás gátló, bénító élménye.

Vagy, ha ezt nem tudja elérni, akkor elveszíti realitás-kontrollját, és ténylegesen – nemcsak költői szerepjátszással – a tárgyakhoz kezd beszélni, „velük” teremtve abszurd kapcsolatokat. Másszóval: megzavarodik.

Vagy pedig teljesen elveszti az életenergiáit. (Esetleg öngyilkossá is lesz, ha kétségbeesése elegendő *negatív energiát* tud termelni. Jellemző ugyanis pl. Gorkij *Kispolgárok*-jában az öngyilkossággal ügyetlenül próbálkozó Tatjana szava: „Nekem a kétségbeesésem is oly erőtlen!” Ismeretes, hogy az ön-feladásnak még pl. Magyarországon is sokkal jellegzetesebb és gyakoribb formája a tengődés, mint az öngyilkosság) Sohasem elvont ismereteknek a hiányában, mindig a nagyobb összefüggésekbe: családba, baráti együttesbe, nemzeti és osztálykötöttségek hálózatába, egyazon felfogású emberek sorába integráló kapcsolatokat nélkülözve. Olyan kapcsolatokat hiányolva, melyek „az egész személyiség üzeneteit” adnák tovább.

Olyan kötelékek hiányát szenvedve, amilyeneket a gépi *ismeretközlés* sohasem alakíthat ki, csak az *előbeszéd*, a teljesen spontán megszólalás, vagy ennek egy fokkal összetettebb változata: a fölkinált beszédkapcsolatokat elfogadó, azokat továbbépítő-alakító válasz.

Mert a működésképes gép ugyan mindig válaszol, ha a beletáplált adatok és működési törvényei ezt lehetővé teszik, de *csak* válaszolni tud. Az ember viszont abban is mindig maga dönt, – energiáinak állapota szerint – hogy vajon szólni fog-e, vagy pedig néma marad.

(Nyilvánvalóan nemcsak attól függ: megszólal-e vagy nem, hogy vannak-e közölhető ismeretei. Ezen az alapon ebéd- és alvásszüneteit leszámítva minden értelmes ember egyvégtében beszélhetne. De nem is azon múlik a

megszólalása, hogy vajon kérdezik-e. Éppúgy előfordul, hogy szólásra jelentkezik valaki, mikor egyetértő hallgatást várnának tőle, mint ennek a fordítottja: mikor megtagadja valaki a tőle elvárt, vagy éppen követelt választ.)

..... embert gyúrok,
a magam képe szerint,
faját, hogy a másom legyen;
sírjon, nyomorogjon,
érezzen, örüljön...

... mint én! ” – hirdette valamikor Goethe

Prométheusza (Szabó Lőrinc tolmácsolásában). „Mit üzensz a következő évezrednek?” – kérdezte másfélszáz évvel később egy magyar lírikus, nála nagyobb költő-társától: Nagy Lászlótól. „Ha lesz még emberi arca: csókolom” – fogalmazódott meg az utolsóvá lett üzenet.

Láttuk: részleteiben hasonló, „alapképletében” azonban döntően különbözik az ember a géptől. A legfejlettebbtől éppúgy, mint az egyszerűtől. Létezését szolgáló sajátos eszközének, a beszédnek sem szűnhet meg tehát az a szerepe, hogy közvetlenül is befolyásolni tudja az emberi magatartást. Sorvadni azonban így is sorvadhatnak a beszéd eleven erői – ahhoz hasonlóan, ahogy érzelmekben is szegényedhet az ember. Annak folyamatában is, ahogyan közeledik, – s a részleteket tekintve tovább közeledhet – a géphez. A gondolkodás gépeinek segítségével az ember nemcsak hogy megsokszorozza a tudását, hallatlan mértékben meggyorsítva gondolkodásának műveleteit, – ezáltal tevékenységének hatékonyságát is megsokszorozva, – hanem együt-

tal hasonlóvá is alakítja magát a gépekhez. Ezeket kiszolgálva, ezek megújításán gondolkodva, ezek általános működési törvényeit kutatva a részleteket illetően óhatatlanul alkalmazkodik hozzájuk. (Hiszen még a kibernetikai gépektől sem csak *tudást szerez be*, hanem – kapcsolatainak rendszerén belül – velük is közvetlen *kölcsönhatásba* kerül.) A gép „elvadulása” ezért – hogy József Attila ismert szavait idézzük – abban is megnyilvánulhat, hogy alkotóinak agya nem azt kezdi kutatni a gépben, ami abban az emberrel rokon, inkább az ember modelljét is a gép mintájára próbálja megalkotni. „... s nem érzed már, mi élni, / hús és kenyér mi, / mi szeretni, kívánni, / karod kitárni, / ... bilincseit a szolga / maga így gyártja, hordja...” – juthatnak eszünkbe ezzel kapcsolatban is Illyés Gyulának más vonatkozásban írt sorai.

Hiszen egy ilyen irányú fejlődésben előbb csak a dolgok részei lesznek egész tárgyi vagy szellemi létük puszta jeleivé, (a jéghegy látható csúcsa az egész jéghegyé) – következetes végigjárása esetében azonban a dolgok sokasága *a maga egészében is önmaga puszta jelévé absztrahálódnék*. (Alkalmi, megfogalmazója által bizonyára végig nem gondolt, mégis jellemző megnyilatkozási véglete ennek a szemléletnek az a kitűnő kritikus tollából származó megállapítás, amelyik szerint: „A boszorkánypör eszerint úgy is fölfogható, mint kommunikáció. A kor szellemének dialektusában ... olyan, mint a debreceni nyelvjárásban a kettős magánhangzó, a diftongus; csak az veszi észre, aki más tájról szakadt oda...” – Maga *a dolog* tehát – a kegyetlen emberkínzás, melynek kialakulásában ostobaság, vakbuzgóság, szadizmus és rosszindulat egyaránt szerepet játszott – ebben a jellemzésben eltűnik; mintegy „fölszívódik” valamilyen önmagát reprezentáló *jelszerűségben*.)

Ha tehát csak a részletekben is, idővel mégis változhat annyit – a részletek felhalmozódása által – az ember arca, hogy elődje idegenül nézne rá egy évszázad múlva. (Illetve még az eddigieknél is nagyobb szakadás állhat be „természetibb” és „gépközeli” emberek illetve népek között.) Olyanná lehet ez az arc, hogy Goethe Prométheuszának nemcsak valamelyik régebbi sarja nem látná már meg benne önnön képmását, hanem századunk költője is megtagadná tőle az „emberi” jelzőt.

De működnek közben az önfenntartás energiái is, melyek – meghagyva a gépeket *eszköz-szerepükben* – az évezredek alatt kialakult nembeli specifikumok őrzésére töreksenek, s a további formálódást ezek sorvadása nélkül kíványják megvalósítani.³⁵

Lehet, hogy ennek a tanulmánynak a megírásában is ilyen erők keresik a megnyilatkozás formáit.

•

(Ne essék félreértés: világos, hogy kellő ismeretek híján viszont esetleg a legabszurdabb, a legfélelmetesebb cselekedeteket hajtja végre esetleg nagyfokú intenzitással az ember. Nem az ismeretek fontosságát akarják ezek a sorok kisebbnek mutatni a valóságosnál; energia és energiairányítás viszonyának néhány alapvonását kívánják megvilágítani. – A tevékenységre készítés és a helyes cselekvési mód viszonyának kérdéseit találó példákkal segít megvilágítani idézett könyvében Ákos Károly.³⁶)

„...Akár ha tengert hallanék:
a Mindenség nekem beszél.”

(Nagy László: *Ha döng a föld*)

5. Az osztatlan jelentésfunkció – és felbontásának lehetőségei

Alkalmazzuk most más kitekintéseink eredményeit a jelentés vizsgálataira.

„A nyelvtudományban régóta és általánosan elfogadott felfogás szerint a nyelvi jelek ... eleinte önálló mondatszóként, *monorémaként* funkcionáltak” – írja Balázs János¹. Talán eltekinthetünk mindazok felsorolásától, akikre hivatkozva jogosnak mutatkozik ez a kijelentés; inkább egészítsük ki valamivel. Annak megállapításával, hogy a mondottak nem kizárólag az egyetemes emberi fejlődésmentre jellemzők: hasonló a helyzet az egyedek fejlődésének esetében is. Ugyancsak monorémáknak tekinthetők azok a motorikus-ösztönös gügyögésből kialakuló-sztereotipizálódó csecsemőnyelvi, majd korai gyermeknyelvi megnyilatkozások, melyek – szembeötölően – tevékenység-hálózatoknak a részeiként alakulnak ki, s melyeket tevékenység-hálózatokban tesz magáévá a kisgyerek, mikor a felnőttektől veszi őket át. (Pais Dezső kifejezésével élve „tagolatlan ősmondatok”-nak, Ullmann szavaival „holofrasztikus konstrukciók”-nak is nevezhetjük őket.) Terjedelmüket és alakításuknak a törvényszerűségeit tekintve inkább szó-arculatot mutatnak, (rövidek, grammatikájuk pedig alig van), funkciójukban viszont mondatszerűek. Mintegy a „Mama, gyere ide!”, „Adjanak nekem teát!”, „Jaj, lucskos a pelenka!”, „A csörgőt kérem!” szerepét töltik be. (Ennek a tanulmánynak a 24. és a 43. lapján olvasható fejtegetések már érintették az itt mondottakat.) Ennek a két ténynek az egymás mellé állítása pedig már arra ösztönöz, hogy – belőlük kiindulva – elméleti megállapításokra jussunk, a beszéd, illetőleg a nyelv és ezen belül a jelentés természetére vonatkozóan.

Ha ugyanis az itt föltevődő „Miért?”-re keressük a választ, – arra, hogy miért mondatszerűek a kezdeti nyelvi megnyilatkozások –, akkor azt látjuk, hogy a magyarázatot korántsem az ősemberi, illetve a gyermeki viselkedés sajátos *primitivitásában* találjuk meg elsősorban. Ez a viselkedés sokkal találóbban mondható *természetesnek* – spontánul a lényegét érzékelőnek; olyasvalaminek, amit még nem torzítottak el bizonyos gondolati rész-műveletek – mintsem megmosolyognivalóan kezdetlegesnek. A beszélés illetve a nyelv azért keletkezik leginkább „mondatszerű” képződmények alakjában –

ilyesfajta csirákig jutva az állatvilágban – mert *a beszéd, a nyelv a maga lényegében mondatszerű.* (Tehát csak abban a tekintetben primitívek a kezdeti beszédformák, hogy még nem „igazi” mondatok: még nincs szabályos, általános törvényű építményük, és még távol állnak az egyértelműségtől.) Az emberi kapcsolatteremtések nyelvének a különböző *felhívások és közlések* adják a valóságos alapegységeit, nem pedig azok a *szavak*, melyeket ki lehet emelni ezekből a lényegi alapegységéből.

Hogy a bölény, barlang, tűz (illetve cumisüveg, csörgő stb.) látványát az ember, illetve a csecsemő valamilyen hangadással kösse össze, annak ugyanis *önmagában* az égvilágon semmi haszna, tehát semmi értelme nem lehet – illetőleg: nem lett volna –, ezért nem is alakulhattak ki ilyen irányban ható erősebb késztetések. (Legfőljebb egy tárgy vagy jelenség említett *újrafölismerése* adhat ösztönzést a megnevezésére. Ez azonban megintcsak mondatszerű képződményt rejt magában: a „megint itt van!”, az „ilyet már lát-tam!”-szerű felkiáltás-egészeknek tartalmazza a csiráit.) Hasonlóképpen olyan késztetéseket sem érezhetett, hogy a futás vagy kő-pattintás művelteinek látványát, esetleg színérzeteit kösse össze meghatározott hangok kiadásával. Arra érezhetett ezzel szemben határozott indíttatást, hogy például azt jelezze: „Vigyázzunk, jön a medve!”, vagy hogy: „Fújd a parazsat!” Más eset-típusban arra, hogy „Napfölkeltkor itt fogunk találkozni”, vagy például: „Így lehet ezt a követ jól lepattintani.” Esetleg arra, hogy kifejezze fájdalmát: „Jaj, de fáj itt ez a seb!”, vagy pedig a diadalérzetét: „En öltem meg a szarvast!” Másszóval arra, hogy meghatározott irányú tevékenységre ösztönözzön, új ismereteket, új fölismeréseket fogalmazzon meg, illetve adjon tovább, vagy pedig arra, hogy kifejezze – külső dolgokban tárgyiasítsa – a maga belső világát. Erre pedig az egyes szavak – a mai nyelvek szótárakba kiemelten „*tárolható*” pusztá szóegyedei – *önmagukban* még nem alkalmasak.

Már csak azért sem tölthetnek be ilyen szerepet, mert – tudjuk – a dolgok gyakorlatilag sem statikusan és nem valamiféle kiemelt-elhatárolt „an sich” állapotban illetve helyzetben léteznek, hanem mozgásukban és kölcsönhatásaik sokféleségében. S a mozgások is mindig *valaminek* a mozgásai, a tulajdonságok is mindig *valaminek* a tulajdonságai. Csak a statikus kategóriákkal hozzájuk közelítő emberi értelem elvonatkoztató tevékenysége tudja majd egymástól *a maga számára* – az értelem sajátos asszimilálási igényeihez igazodva – elkülöníteni az egyes dolgokat, mozgásokat és tulajdonságokat, ennek világán kívül azonban ezek mindig összefüggnek valamivel. Megannyi konkrétummal, melyeket az elvonatkoztató értelem mintegy leválaszt róluk – azt a *látzatot* keltve, hogy ezek ténylegesen is leválaszthatók. Pedig, ha a „konkrét” és „elvont” fő- és melléknevek elkülönítésé-

nek megvan is a maga didaktikai haszna, valójában a főnevek egy csoportjának jeltárgyát adó „konkrétum”: – mondjuk a kutya, a tűz vagy a balta – hasonlóképpen absztraktum, mint bármi más: a szépség, a szabadság, vagy például a gondolat. (Különbségek csak a részleteket illetően vannak közöttük.) Valódi konkrétumként ugyanis csak „ez a kutya” „ez a tűz”, „ez a balta” létezik, mégpedig *a maga konkrét mozgásainak és tulajdonságainak tőle ténylegesen el nem választható együttesében*, „komplexitásában”. Másszóval: a kis, loboncos szőrű kutya, amelyik csontot ropogtat, két fahasáb pislákoló lángja, az én baltám, amelyik éppen a földön hever – és így tovább. Hogy ezekből a részben funkcionális-strukturális egységekből, (amilyen pl. egy növényi vagy állati szervezet), részben lazább, halmazszerű „összességekből,” (amilyen pl. egy kb. 10 és 50 m magasság közti domborulat a Föld felszínén), milyen terjedelmű, illetve mennyire komplex „darabot” emel ki külön egységként a maga műveletei számára a gondolkodás, az végső soron megint elsősorban attól fog függni: milyen életet él az illető embercsoport, viselkedésének módja milyenné alakítja a szemléletmódját. Hogy annak az embercsoportnak, mely viselkedésének menetében hasznosítja a maga beszéd- és gondolkodási készségeit, milyen egységszerűségekre lesz szüksége ahhoz, hogy szervezett többé-kevésbé, összehangolt csoportként tudjon célokra irányuló tevékenységet folytatni. Ettől függően fog megnevezéseket és ezekhez tapadó gondolati *fogódzókat*, *fogalmakat* (*Begriffe*) alkotni, annak érdekében, hogy – értelme hasznosításával – szélesebbkörűvé és rugalmasabbá tegye kapcsolathálózatát a világgal, egyszerűsmind minél pontosabban tudja tevékenységeit saját céljainak megfelelően irányítani. (Annak kérdése, hogy lesz-e pl. külön „madár” neve ill. fogalma, vagy pedig csupán egyes madárfajtákra alakít-e ki merőben különálló elnevezés-fogalompárokat, az jórészt attól függ, hogy adott életvitelében minek nagyobb a fontossága: a biológiai összetartozás ismeretének, vagy pedig annak, hogy megkülönböztesse egymástól a konkrét „madárfajokat”. A tudományos rendszerezés idővel nemcsak egy „madár” szó-fogalompár kialakítását teszi szükségessé, hanem a „gerincesek” vagy „főemlősök”-szerű késői szó-illetve fogalomalakításokat is, a primitívebb népek nyelve számára viszont nemcsak hogy ezekhez hasonlók nem léteznek, hanem gyakran még ennél lényegesen alacsonyabb szintűek sem. Rendszeresen vannak viszont külön alapszavaik olyan dolgokra, melyeket a fejlettebb nyelvek csak szóösszetétel-lel – fogalomszűkítéssel, fogalom-tovább-bontással – tudnak másoktól megkülönböztetni. Esetleg külön szó-képzet-párjuk van a hajnali és a reggeli harmatra: azért, mert az egyiknél még érdemes vadászatra indulni, a másiknál viszont már nem; külön alapszavuk lehet két olyan állatra, mely

rendszerint ugyan a legszorosabb kapcsolatban áll egymással, viszont az egyiket sokkal érdemesebb vadászni, mint a másikat. Az is előfordulhat, hogy fontosabb lesz a fajták megkülönböztetésénél a nemek szerinti – gondoljunk akár a mai magyar nyelv kakas–tyúk ellentétpárjára, közös fajtanévük voltaképpen *hiányával*. – A primitív népek kutatói számos példát hoztak föl szemléleti eltérések ilyen megnyilvánulásaira.)

Maguknak a dolgoknak a természetéből következik tehát, hogy a beszélés képessége, illetve a nyelv kezdetben viszonylag differenciálatlanul, úgynevezett prekognitív struktúrák nyelvi megfelelőinek segítségével „állítódik be” arra, hogy ugyancsak valóságos létezésüknek viszonylag nagyfokú komplexitásában tudjon a világ jelenségeihez kapcsolódni. Az a fejlődési folyamat, melynek eredményeként majd gondosabban analizált elemekből építhet a nyelvet használó ember szervezett egészeket, ebből a korai formából indulhat azután ki. Ahogy már szó volt róla: „A medve jön” és „Az apám jön”, a „Medvehúst enni jó!” és az „Apám, adj medvehúst!”-szerű ősmondatokból, illetve az ilyen szerepet játszó monorémákból szakadhat ki majd – hosszú, sokfázisú fejlődési folyamat eredményeként – a „medve”, „apa”, „enni”, „ad”. Más példákat véve: a „Nem alszom – fáj!”, „Nem megyek – félek!” hangközébe beékelődő „mert”-szerűség kerülhet át hosszabb fejlődés eredményeként mondjuk a „Tedd el... még szükséged lehet rá!”-ba. Ez adhat majd lehetőségeket – még hosszabb, logikai fejlődést is tartalmazó folyamatot követően – az „Azért tört el az edény, mert nem volt jól kiégetve” magyarázó, következtető műveleteinek a megfogalmazására, illetve elvégzésére. Olyan lény számára, amely még nem tud gondolkodni, vagy nem tud mondatyszerű, mondat-funkciójú egységeket alkotni, *a puszta szónak nincs értelme, nem lehet érdemleges jelentősége*. Az eleven képzetekkel összefüggő mondatyszerű beszédalakzatokban illetve mondatokban „kitermelődött”, azokból differenciálódás, analízálás útján általánosítási, elvonatkoztatási igényekhez igazodva kiemelt szavak egy részének persze már önálló szerepük is lehet: lehet képzetkeltő, fogalomra utaló és ezekhez hasonló hatásuk – a lényegi értékük mégis abban ragadható meg, hogy mintegy felkínálják számunkra mondatba helyezésüknek (valójában: új mondatba helyezésüknek) – a lehetőségét. „Minden szóban ott lappang a mondatká kiegészülés lehetősége, illetőleg szükségessége” – mutatott rá erre Papp István is. Ahhoz hasonlóan, ahogy a házgyári elemek házzá építésüknek, a motoralkatrészek pedig motorba szerelésüknek a lehetőségét „kínálják föl”, jellegzetesen *viszonylagos* egységekként „viselkedve”: olyan egységekként, melyek valódi értelmet csak egy nagyobb egészben nyernek. (Az épület nem épület-elemeknek, a gép sem alkatrészeknek az *együttése*, hanem az épület és a gép *bontható fel* különböző alkatrészekre. Alkérdés, hogy ezek külön is gyártha-

tók és raktározhatók.) Soha nem úgy alakul ki valamilyen szerkezet, hogy tervezője először alkatrészeket tervez, majd utána ezekhez keresi meg összerakásuknak a lehetőségeit. A kiindulást mindig a *működésre kész primitív egység* adja, ez lesz majd összetettebbé, finomabbá (stb.), alkatrészeinek szaporítása, több részből való fölépítése révén. Ahhoz hasonlóan, ahogy az emberi társadalomnak is az emberek a jellegzetes alapegységei, nem pedig az egyes emberi szervek vagy csontok – a víznek is a víz-molekulák, nem pedig a hidrogén és az oxigén atomjai – ahhoz hasonlóan az élő emberi beszédnek is a mondat szerű felhívás- illetve közlés-egységek adják a jellegzetes alapegységeit. Gardiner szerint az élő beszédnek („speech”) a mondat az egysége, míg a szó a nyelv („language”).³ Értelmező szótárunk is csak „viszonylag önálló egység”-et lát a szóban; „A szó csak a mondatban funkcionál” – fogalmazta meg álláspontját Kelemen János.⁴ Képzetkeltő erejére és a fogalomalkotásban betöltött – az emberi gyakorlat szempontjából is fontos – szerepére, hangzágyságok adására, a szómágiára és más tényezőkre való tekintettel ugyan szerencsésnek látszik, ha oldunk valamennyit ennek a megfogalmazásnak a kategorikusságán. (H. Reichenbach, W. Quine és Zsolkovszkij felfogásától is némiképp elhatárolódva)⁵, annyit viszont mindenképpen leszögezhetünk, hogy a szó *csak a mondatban* – illetve mondat szerű egységben – tudja *a maga lényegi funkcióit érvényesíteni*.

Ebből a megállapításból pedig már fontos következtetés adódik. (Akkor is, ha a mindennapi gyakorlatban nemegyszer nehéz egymástól elválasztani az egyes mondatokat. De hát egy olyan emberi társadalomban sem a jól elkülönülő csontok adnák a társadalom alapegységét, amelyekben történetesen ugrásszerűen megnőne az összenőtt ikrek száma. Egyébként sem csak a mondatok határai mosódnak el gyakran, ugyanúgy van ez a szavakkal is: gondoljunk az összetett szavak egybe- illetve különírásának változó törvényeire.) „*A kommunikatív folyamatban központi szerepe van a mondatnak, ezért ez az alapja a jelentés-kutatásnak is*” írja Károly Sándor, D. Wunderlich későbbi konklúzióival egybehangzóan.⁶ Olyan megállapítást fogalmazva ezzel meg, mely itteni vizsgálataink végkövetkeztetésének is beillik.

Azért igen fontos ez a mi szempontunkból, mert míg a szavak túlnyomó többségében – tehát: leszámítva a viszonylag kisszámú indulatszót – *leválaszthatónak bizonyul az affektivitás*, aminek az alapján ezt azután másodlagos jelenségnek tekinthetik egyes kutatók, addig a nyíltan vagy rejtetten *felszólító*, illetve a *cselekvő* jelleg a ténylegesen használt mondatok *óriási tömegében mutatható ki*, mégpedig ezek lényeges, *le nem választható tulajdonságaként*.

További kérdés azután, hogy mennyire sikerül az élő beszédben egy olyan nagyobb, mondat szerű egységet találni, amelyekben általánosan jel-

lemző alapegysége ismerhetünk. Itt kerülünk ugyanis megint szembe azokkal a problémákkal, hogy a mondatok, illetve a mondat szerű egységek lényeges eltéréseket mutatnak: hogy részint közvetlenül viselkedésmegváltoztatásra készítő, részint ismeretközlő beszédmegnyilatkozásokkal találkozunk köztük. (A kérdőmondatok – mint erről már volt szó – az előbbieket összehasonlásának tekinthetők, ezért nem szükséges őket harmadik típusnak tekinteni. A „Hány óra van?” lényegében a „Nem tudom, hány óra van. Fölteszem, hogy te tudod. Légy szíves, mondd meg!” – ill. ehhez hasonló mondat-hármasok sajátos egymásba oldásának tekinthető.)

Ugyanakkor nemcsak a vizsgálatra kijelölt *tárgyat* illetően mutatkoznak eltérések a „jelentés” körüli vizsgálódások alaptényezőinél. (Hogy ti. a szó vagy pedig a mondat, illetve hogy milyen típusú mondat legyen a vizsgálat alapegysége.) Maga a kérdéses szó – a „jelentés” – nem is kizárólag szűkebb szakmai berkekben kap különböző értelmezéseket. Az egyes természetes nyelvek sem teljesen azonos értelmű, nem teljesen azonos értelemben használt szóval jelölik a körülhatárolandó fogalmat, illetve dolgot; használóik más funkciókban érzik a lényegét. A német, az orosz, az angol, a francia és a magyar részben eleve több, eltérő értelmű elemeket tartalmazó szóval közelít ehhez a legfontosabb nyelvi, illetve beszédfunkcióhoz, (funkciókhoz). Így például a magyar „jelentés”-sel, a „jelölés”-sel és az „értelem”-mel, de ezek elsőjének, a „jelentés”-nek a másnyelvű „megfelelői” sem mindig azonos fogalmakhoz kapcsolódnak az egyes nyelvekben. (Részben a *gondolás*, részben a *mutatás*, az *értelmesen használás*, az *értelmezés*, a *hirül adás* alapszavait tartalmazzák.) Ez a „szóbozség” azzal magyarázható, hogy a hangalakon túli többrétű, bonyolult lényegét különböző irányokból közelítve igyekeznek mintegy „körültapogatni”. S ha azt nem mondhatjuk is, hogy ez az elnevezésekben megmutatkozó bizonytalanság szoros párhuzamban van azzal a bizonytalansággal, amely a „mondatból vagy szóból-kiindulás?” dilemmájában tapasztalható (még kevésbé mondható, hogy ez a mondatfajták különbözőzéseinek lenne valamilyen megfelelője), mégsem tekinthetők egymástól teljesen függetleneknek ezek az eltérések illetve bizonytalanságok. Részben már külön-külön is, együttesükben pedig még inkább arról adnak akaratlanul jelzést, hogy nem is csak valamilyen komplex funkciónak, hanem éppen séggel valamilyen *funkcióhalmaznak* a meghatározására célszerű – legalább is kiindulásképpen – törekedni akkor, mikor meg akarjuk határozni: melyek a nyelv hangalakon túli alaptényezői.

Ahelyett tehát, hogy a hagyományosabb – századunkban főleg a logikai pozitivizmus, majd a generatív szemantika által követett eljárással – olyan szorosan körülhatárolt egyetlen közös *magot* tennénk föl, amelyikből majd minden továbbit úgy vezethetünk le, mint ennek az egynek a sajátos

változatát, célszerűbbnek látszik viszonylag tág körből kiindulni. (Ahogy ezt például Wunderlich is teszi.⁷) A beszédnek, illetve a nyelvnek olyan általános tulajdonságát tekinteni kiindulási alapnak mely magában foglalja a különböző kutatók megállapításainak zömét: *azt is, ami a különböző jellegű szavakra, azt is, ami a különböző jellegű mondatokra, és azt is, ami a belőlük formált-épített műalkotásokra vonatkozik*. A különböző szűkítési műveleteket, a differenciálást pedig ez után érdemes megkezdeni, fölhasználva ehhez a meglévő élőnyelvi és szakszavakat. (Föltételezve: az a tény, hogy több ilyen szó is van, nem lehet független attól a körülménytől, hogy a kutatott funkciók maguk is többfélék. – Talán ismét nem árt itt viszont hangsúlyozni, hogy fő célunkat a nyelvi *műalkotás* „jelentése”-nek megvilágítása adja. Nem lehet tehát feladatunk annak tisztázása, hogy ugyanakkor egyes sajátosan nyelvtudományi célok – pl. a szintaktikai és fonológiai szerkezet megvilágításáé – mit mutatnak leginkább praktikus eljárásnak, és mit kevésbé ilyennek.)

A legtágabb általánosság pedig abban mutatkozik, hogy azok a dolgok, amelyekkel valahogyan kapcsolatba kerülünk – tehát a nyelvi és a nem-nyelvi jelenségek egyaránt! – valamiképpen *hatnak* ránk. Legközvetlenebb hatásuk: érzéki benyomáskeltésük azonban önmagában véve még annyira általános és magától értetődő számunkra, hogy legfőljebb tudományos vizsgálódásokban lehet szükség ennek mint ténynek a leszögezésére. (A kiindulási alapok tisztázása kedvéért.) Például az, hogy az asztal lapját – mondjuk – barna, szögletes, kemény és sima tárgyként észleljük, az almát pedig – mondjuk – piros, gömbölyded, jóízű ennivalóként, az az asztal és az alma hatásai közé tartozik ugyan, (ezek a tárgyak ilyen látás-, tapintás és ízlelés-érzeteket keltenek bennünk), a mindennapi életben azonban nem láthatta az ember szükségét annak, hogy külön szót alkosson e nyilvánvaló sokféleségek közösségének elnevezésére. Ezért nem szokás az egyszerű *érzékelhetőséget* (ez az elnevezés késői szakszó!) jelentésnek vagy valami ehhez hasonlóknak nevezni, ezért nem szokás az érzékelési hatáskeltést ill. az érzékelhetőséget a dolgok jelentéséhez számítani. Valamilyen többlet kívánt ilyen elnevezést. Azt is észlelnie kellett és kell ugyanis az embernek, hogy a különböző dolgokhoz nem kizárólag megszokásukig jólismert tulajdonságaik tartoznak hozzá: érzékelhetőségük és esetleg praktikus mindennapi használhatóságuk. Ezeken túl ezek – mint a bevezető rész futólag már említette – másfajta, sajátos hatáslehetőségeket is rejtenek még számunkra. Például egy alma a gyümölcsérlelő nyárból is fölidézhet számunkra valamit, éppúgy, mint abból a kedves személyből, akitől gyerekként ilyet kaptunk, esetleg Ádám és Éva bibliai történetét is asszociáltathatja. De fölidézheti például a zártság vagy a megoldottság képzetét is. Az íróasztal éleinek szabályos kidolgozása is fölkeltheti a rend általánosabb képzetét, fiókjai és polcai is sugallhatják a be-

zártág élményét – ugyanúgy, mint mondjuk a rendet tevő alkotóerőét. A madárdal a tavasz, a megújulás élményvilágából kelthet föl valamit, de esetleg – hallgatójának alkatától és beállítottságától függően – mindenfajta élménysugallástól mentesen is tudathatja, hogy már tavasz van – vagy pedig egész egyszerűen azt, hogy elállt az eső. Az akaratlanul hátrahagyott lányom arra a következtetésre indít, hogy valaki az általa jelzett irányban ment el – ugyanígy hathat egy megbeszélés szerint húzott festékcsik is a sziklafalon. Mindezeknek a hatásoknak az *együttese* – tehát az, ami *a puszta észlelhetőségen, a mindennapiságon túli élményt ad*: képzetet idéz föl, hangulatot kelt, gondolkodásra, „mögöttes” összefüggések kutatására (vagy legalábbis ezek meglétének föltételezésére) kényszerít – mindez a „valami” viszont már valamilyen elnevezést vagy elnevezéseket is kívánt régóta az emberektől. Az a valami, ami nem kizárólag érzékeinket, hanem ezek közvetítésével gondolkodó énünket, még inkább pedig érző-gondolkodó-cselekvő „*egészebb-ember-voltunkat*” is érinti.

Tehát nemcsak az egyes hatások kívánhatnak külön-külön elnevezést. (Ha megkapják ezeket az elkülönítő neveket, ezek viszonylag pontosak, de viszonylag nehézkesek is lesznek: „emlékfölidező hatás,” „fogalmat jelölő szerep” stb.) Az említett *többletszerűség* – mint nagyjából közös sajátság – többé-kevésbé egymáshoz kapcsolja a jelzett sokféleséget, s a kevéssé differenciált általános többletszerűség viszonylag egyszerű nevet is kaphat. A külvilág dolgaival eleven és különösen intenzív kapcsolathálózatba kerülő költő azt mondhatja erről szólva, hogy „a Mindenség nekem beszél” – a mindennapok embere pedig úgy fogalmazhat, hogy *a dolgok jelentenek számára valamit*. (Greimas szerint is az ember „jelentéssel bíró világban” – „dans un monde signifiant” – él.⁸ Ilyesfajta általános, körül nem határolt jelentés-értelmezésekkel találkoztunk a bevezető fejezetnek Bori Imrétől és Hankiss Elemértől származó idézeteiben is.)

Jelentenek – másszóval: hírt adnak, jelzés-szerepet töltenek be, értelmes gondolatot fogalmaztatnak meg a gondolkodó emberrel, titkok sejtelmét sugallják a misztikusabb beállítottságúak számára, cselekvésre indítják az erre kész egyéneket és csoportokat. (Fizikai tette vagy például gondolati műveletek végzésére.) Milne közkedvelt regényének Micimackója számára a „döngicselés” azt „jelenti”, hogy a közelben méhek vannak, tehát méznek is lennie kell – mivel gyakori együttes előfordulásuk következtében ezek a képzetek fölidézik egymást az ő számára. A nyomozó számára a holttest nyakán talált szorítás-nyomok azt jelentik, hogy az áldozatot minden bizonnyal megfojtották – mert ilyen következtetést lehet belőle logikusan eljárvá levonni; a *h, á, z* hangok gyors egymásutánjának meghallása ma-

gyar ember számára a ház képzetét kelti, köztük a teoretikusabb elmék számára a ház fogalmának a tudatba idézésével is együttjár – más szóval ezt úgy mondjuk, hogy a házat jelenti. (Hiszen egy általános nyelvi konvenció ezt a jelölési eljárást alkalmazza. Ugyanakkor megfeleltethető a „house” „maison”, „casa” betű-, illetve a belőlük kiolvasható hangsorral is, melyek más nyelvek konvenciói szerint ugyanezeknek a szerepét töltik be, így tehát egymást is jelentik – azok számára, akik ismerik ezeket a nyelveket.) Az „ $a^2 + b^2 = c^2$ ” jelölésrendszer megpillantása – az adott jelrendszer ismerője számára – azt az értékes megállapítást tudja fölidézni, hogy a derékszögű háromszög két befogójára emelt négyzet területének összege egyenlő az átfogójára emelt négyzetével: ezt jelenti. Egy gyors, ritmikus, viszonylag magas hangokból álló hangsor viszont például játékosan fölfrissíthet, egy lassúbb, tagoltabb, mélyebb megrendíthet: ez a puszta észlelhetőségen túli, legáltalánosabb és legfontosabb, az ember személyiségének központi tényezőit is érintő hatásuk: ez a jelentésük. Ezzel szemben mondjuk a „Mars ki innen!” kiáltás a magyarul tudók számára késztetést ad a gyors távozásra: ennek jelentése az ilyen irányú késztetésben ismerhető fel.

Ez az úgyszólván legtágabb értelemben vett – némi rigorózással banálisnak is mondható – jelentésfogalom magában foglalja annak nagy részét, amit a szó jelentéséről, s mindazt, amit a mondat jelentéséről, valamint a művészi alkotások és más tárgyak–dolgok jelentéséről szóló megfogalmazások tartalmaznak. Magában hordja a különböző nyelvek „jelentés”-megfeleléseivel jelölt fogalmaknak is a zömét, s egyaránt vonatkoztatható a különféle mondattípusokra.

Másszóval: alkalmas arra, hogy olyan általános *gyűjtőfogalom* legyen, amelyen belül majd megkülönböztetéseket lehet – és természetesen kell is tenni.

Annakidején Vigotszkij is arra törekedett, hogy meghatározott „pszichológiai tények összessége”-ként ragadja meg a jelentés mibenlétét,⁹ hasonlóképpen jár el F. Paulhan is.¹⁰ „A jel .. helyettesítő, jelző, felidéző funkcióját együttesen nevezem jelentésnek” – vallja részben hasonló módon Fabriczius-Kovács Ferenc.¹¹ Amikor Balázs János „forma és funkció” kettőseben vizsgálja a nyelvi jeleket, hasonlóképpen jár el¹²; V.M. Boguszlavszkij ugyan a szó vizsgálatából indul ki, de szintén ehhez hasonlóan tág jelentésfogalommal kísérletezik;¹³ rokon vele Leech „kommunikatív érték” (mint tágabb értelemben vett jelentés) fogalma, s Wittgenstein is arra a kérdésre kereste jelentéstani kutatásaiban a választ, hogy miképpen – tehát: milyen módokon, milyen összefüggésekben – lehet a nyelvi jeleket használni.¹⁴ Akik a nyelvet, illetve a beszédet tevékenység-voltában kívánják megragadni, általában ugyancsak hajlanak rá, hogy a funkcionálás szempontjából – hozzá-

tehetjük ehhez, hogy a nem mindig egyforma, viszonylag változatos funkcionálás szempontjából – közelítsék meg a jelentés fogalmát.¹⁵ Ennek megfelelően K. Stierle le is vonja azt a következtetést, hogy valójában *az ún. denotáció is a konnotációnak adja az egyik sajátos fajtáját.*¹⁶ (Másoknál a „szemantikai jelentés”, „szemantikai érték”, „szignifikatív jelentés”, „fogalmi jelentés”, „referenciális jelentés”, „kognitív jelentés” megjelölések fordulnak elő a „denotáció”-énak megfelelő szerepben.) Másszóval: a képföldezés vagy a fogalomra utalás nem az *alap*-, hanem csak *egyik fontos* formája a jelentésnek.¹⁷

És itt érdemes utalni néhány valamivel korábban már említett tényre. Arra, hogy maga a szóalkotás – mely elválaszthatatlan a képzetegységek körülhatárolásától, illetve a fogalomalkotástól – ugyancsak az ember viselkedésével, szükségleteivel, szemléletével: létezésének komplex egészével függ össze. Tehát nem függetleníthető attól, *nem abszolút érvényű.* A matematika és a geometria szféráiban ugyan talán teljesen függetleníthetők a használt fogalmak és jelöléseik az egyes embercsoportok szemléleti sajátosságaitól, ezek azonban viszonylag szerény hányadát adják a használt fogalmak – gyakran inkább csak képzetek vagy álfogalmak – és szavak együttesének.

Fejlődéstörténeti szempontból is azt láttuk, hogy az erősen affektív, kiterjedt asszociációs mezejű „oroszlan!” ill. „mama!” az elsődleges: *ezen belül* alakul – alakulhat – majd ki „az oroszlan” és „az anya” tiszta fogalma, mint denotátum.¹⁸ (Mint a „dolgok, jelenségek legfőbb ismertető jegyeiből a tudatban kialakított gondolati forma” – hogy értelmező szótárunk meghatározását idézzük; hangsúlyozva, hogy „a legfőbb”-nek *adott szemléletmódok értékrangsorán* minősülhet valami.)

Vizsgálódásaink megkezdésekor is hangsúlyoztuk, hogy olyan kategóriát kívánunk megvilágítani, mely nem egyedül nyelvi jelenségekre érvényes. Hogy olyan szó használatának a kérdéseivel kívánunk foglalkozni, melyet nemcsak a nyelvtudomány vagy a szemiotika használ viszonylagos gyakorisággal, hanem például a köznyelv is, akárcsak a művészi alkotásokkal foglalkozó szakirodalom. Mindjárt az első fejezetben szó esett arról, hogy pl. a *Brockhaus Enzyklopedie* is külön foglalkozik az ún. pszichológiai jelentés fogalmával. Ezúttal idézhetjük is meghatározását, mely a zürichi *Schweitzer Lexikon* vagy az 1963-as *Encyclopedia Americana* felfogásával is rokon. Ezek szerint a lélektan „az észlelt környezetnek és belső valóságnak azokat a tartalmait”-t nevezi jelentésnek, „amelyek valamely egyén belső tapasztalásában (Erleben) különösen előtérbe lépnek”. Ez egyébként Wittgenstein egyes jelentéselméleti gondolataival is egybevág.¹⁹ A lélektan régóta használja is a jelentés fogalmát, illetve a „jelentés” szót. (József Attila betegségének leírásában is szerepelt pl. a „Bedeutungserlebnis” – jelentés-élmény –

megjelölés), idézett művében pl. Leontyev „A jelentés mint a tudat pszichológiájának problémája” c. fejezetben foglalkozik ezzel a kérdéssel.²⁰

– Különösnek mutatkozik ugyanakkor más oldalról az az érvelés, amely a pszichikai hatás, illetve az „emotív jelentés” fogalmával való operálást azon az alapon utasítja el, hogy „ha a jelentést a kognitív szférából a pszichikum más területeire számúzzuk”, (!) „súlyos módszertani nehézségekkel kell szembenéznünk: egy ilyen szemantika kidolgozásánál a nyelvészet és a szemiotika módszerei helyett alighanem a kísérleti lélektanra kellene támaszkodnunk.”²¹ Nem kétséges ugyan, hogy ez a gondolatmenet logikus, de csak az adott részletet tekintve. Az egészre vonatkozóan abban áll a logikátlansága, hogy a mondottakból nem azt a következtetést vonja le: az élet számos területén – többek között műalkotások sokaságával kapcsolatban – esetleg csak szerény illetékessége mutatkozik a szemiotikának.

Legalábbis akkor, ha ez nem kíván kilépni „a kognitív szféra” területéről. (Hasonlóképpen áll ez a nyelvtudományra vonatkozóan is.²²)

Feladatunk ezek után abban áll, hogy kijelöljük, illetve meghatározzuk a körvonalazott szélesebbkörű – erősen összetett, meglehetősen laza – jelentés-fogalmon belül a *sajátosan nyelvi* és a *sajátosan művészi* jelentésfajtákat.

Ha most már – praktikus, nem pedig elvi megfontolásokhoz igazodva – a legkisebb beszédegységnél kezdjük meg a differenciálást, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyes hangoknak (és a nekik konvencionálisan megfeleltetett betűknek) meghatározott törvények szerint elrendezett sora először is azáltal juthat jelentéshez, hogy *jelöl* valamilyen jeltárgyat. (Kivételes esetben egyetlen hang is megteheti ezt.) Jelöl; tehát adott összefüggéshálózatban interszubjektív magvat tartalmazó képzeteket kelt hallgatóiban illetve olvasóiban, (a ház, a futás, a pirosság, a harmónia, a bölcsesség stb. képzeteket), ugyanakkor a tiszta fogalmi gondolkodásra „beállt” hallgatók ill. olvasók tudatába ezeknek a fogalmait idézi föl, ezeket „emeli ki”. G.Frege, A. Schaff és jónéhányan mások abból a jelrendszerből indulnak ki (illetve csak azt vizsgálják), amelyek az utóbbiaknak a vonatkozásában, illetve ilyen viszonylatokban tud közvetíteni. Rendkívül fontos, de elsősorban tudományos, illetve filozófiai vonatkozásban döntő, viszonylag szűkebb területet választanak így ki kutatásaik tárgyául. A *beszelt nyelvben* ugyanis érvényesül a szavak általános hatása, ez a legtágabb értelemben vett jelentésük is: alap- és társképzeteknek idézve föl a körét. Ismeretes, hogy két szó ugyanazt a jeltárgyat jelölheti, a két szónak mégis más lesz a funkcionálása. (Például „bomlik” és „rothad” adott esetben ugyanazt jelölheti, de másként, s a jelölésnek, a megnevezésnek a „gesztusa” sem lehet közömbös az ember számára, tágabb értelemben vett kommunikációs kapcsolathálózatában. Mikor Frege a „Bedeutung”-ot és a „Sinn”-t megkülönbözteti egymástól, akkor – a

mondatok viszonylatában – hasonló alapon végez elkülönítéseket.) Azt mondhatjuk tehát, hogy *a jelölő funkció a tudományos szövegbeli szónak, a jelölő funkció és az általános pszichikai hatások együttese pedig az előbeszébeli szónak adja jellegzetes jelentésformáját.* Ezért ez utóbbit komplex szójelentésnek is mondhatjuk.

(Azért szükséges a kategorikusabb „a szavak jelentésformája” helyett ilyen lazább fogalmazást választani – „a szavak jellegzetes jelentésformája”, vagy „a szavakra jellemző jelentésforma” –, mert nem föltétlenül egyetlen szó tölti be a jeltárgyat, „denotátumot” jelölő szerepet. A „fiókokkal és polcokkal felszerelt asztal” és az „íróasztal” jelölésértéke közt nincs érdemleges különbség, „szkiff” és „egypárevezős, igen karcsú csónak” között hasonlóképpen – é.i.t. Gyakorlatibb példát választva: „idősebb nőtestvér” és „nővér” ugyanazt jelöli a külső valóság szféráiban, s a német nyelv pl. *csak két szóval* („*ältere Schwester*”) tudja megjelölni azt, amire a magyarnak egyetlen szava is van. Az ilyen szócsoportok nem nevezhetők szavaknak, viszont részben szó-jellegük van. Esetleg csak olyan praktikus meggondolások alapján nem tekintjük az ilyen nyelvi „szakaszokat” egyes szavaknak, hogy ezek kényelmetlenül, nehézkesen hosszúak lennének. Másrészt arra is tekintettel kell lenni a széleskörű „szavak” megjelölésnél, hogy az „álszavak”, a „szintaktikai elemek”, az ún. funktorok és részben a különböző szituátorok is – „mert”, „mégis”, „mint”, illetve „ebben”, „most” stb. – nem jelölnek fogalmi úton meghatározható-megközelíthető jeltárgyakat, önálló asszociatív értékük is szerény; ezek csak nagyobb egységeken belül juthatnak szerephez, ott lehet definiálható jelentésalakító szerepük – ilyen értelemben: jelentésük. Az egy szó–egy jeltárgy típusú kapcsolat tehát csak jellemző, de nem általános.).

A beszédnek, illetve a nyelvnek a szavaknál nagyobb, fontosabb egységei – melyeknek nem minden egyes szónál nagyobb ugyan a terjedelmük, de mindig több nyelvi, illetve beszédelemet tartalmaznak, mint amennyit egyetlen szó tartalmazhat – a különféle *felhívás- és közlésegségek*. Ezeknek a mondatok képviselik a legjellegzetesebb formáit. (A mondatokról szólva is ki kell emelni, hogy ezt a jellegzetességüket nem lehet kizárólagosságnak tekinteni, abszolút kritériumnak felfogni. Hiszen – volt róla szó – mindennapian praktikus meggondolások is szerepet játszanak abban, hogy valaki milyen terjedelmű „szabályos” mondatokra tagolja a maga mondandóját, tehát: hogy hány helyen tesz pontot, illetve hányszor tart – hangját kissé leeresztve – kisebb szünetet beszédében. Tudjuk: akár egész regényt is lehet úgy megírni, hogy a szerző csak a szöveg legelején használ mondatkezdő nagybetűt és a legvégén tesz pontot. Petőfi S. János jogosan mutatott rá a mondat és a közlésegség közti különbségtevés fontosságára.^{2 3}) Ezek a fel-

hívás- és közlésegségek jelöléseket és hozzájuk kapcsolódó asszociációkat is tartalmaznak, egyszersmind azonban kapcsolatokra is utalnak, illetve kapcsolatokat is hoznak létre az egyes jelölések között, összekötve egymással az egyes jelöléseket. Funkciójuk tehát nem maga a jelölés, hanem *egy-egy jelöltek és asszociációs körük közti viszonylatok megteremtése illetve megvilágítása*. (Az előbbi szó a felszólításokra vonatkozik, az utóbbi pedig az állításokra, a kijelentésekre. „A kutya ugat” kijelentés megvilágítja a kutya és az ugatás közti viszonyt, az „Elhallgass, Bodri!” felszólítása pedig a szóbanforgó kutya és az elhallgatás „művelete” közti konkrét kapcsolatot hivatott megteremteni, közvetlenül ezt szolgálja.) „Elhallgass, Bodri!”, „A kutya ugat”, „Kérem azt az almát!”, „Az alma jóízű”: ezek a beszélt vagy írott nyelvi szakaszok nem egy-egy képzetet keltenek, illetve nem egy-egy fogalmat idézhetnek föl, nem egy-egy fogalomra utalnak, hanem részben logikus gondolkodással megérthető felszólításokat foglalnak magukba, részben pedig logikai ítéleteket állításokat, megítélhető logikai tartalmakat. (Primitív szintű, kezdetlegesen fogalmazott felszólítások esetében persze inkább csak gondolatcsírákról, vagy esetleg *gondolati elemek* jelentkezéséről és ezek felfogásáról beszélhetünk. A „Menj innen!” ugyanis csak töredékes, kezdetleges kifejezése a „Menj innen, mert nincs rá jogod, hogy maradj!”-nak, vagy a „Menj innen, mert utállak!”-nak, vagy pl. a „Menj innen, mert megverlek!”-nek. Nem lehet ugyanakkor kétséges, hogy ezeknek a felszólításoknak adja kezdetleges, töredékes változatát, hiszen a „címezett” illetve a „fölvető” is ilyen szempontból fogja majd mérlegelni, hogy megy-e, vagy pedig marad.) – Ilyen tekintetben tehát azt mondhatjuk, hogy ezeknek ez a „hangalakon és képzet- illetve fogalom-felidézéson túli” lényegi értékük, ez a funkciójuk. Más szóval: ebben ismerhető fel a sajátosan mondatszerű jelentésük.²⁴ Ennek a sajátos jelentésfunkciónak a jelölésére e tárgykörben használt harmadik szavunk kínálkozik: az *értelem* szó. (Természetesen: többhelyütt megtalálható másnyelvi megfelelőekkel.) Azon az alapon, hogy a meghatározott jeltárgyakkal rendelkező alapszavaknak az alakítási és elrendezési módját – ragokkal, jelekkel való ellátásukat, sorrendbe állításukat és a megfelelő funktorok felhasználását – *ez a szerep teheti értelmessé*. Értelmet is számottevően működtető, gondolati műveletet is tartalmazó hatásuk alapján mondhatjuk azt, hogy közülük a tudományos nyelv tényleges kijelentéseinek az *értelmük adja a jelentésüket*. (Az itteni szóhasználat többekétől eltér, ugyanakkor alighanem zavaróan fölösleges lenne ezeknek a szóhasználatoknak a híveivel közvetlenebb vitákba bonyolódni. Az itt előadottak nem más szóhasználatoknak a viszonylagos jogosultságát kívánják megkérdőjelezni, hanem az itteni szóhasználat viszonylagos jogosultságáról, célszerűségéről kívánnak meggyőzni. Egyvalaminek a kimondása mutatkozhat itt csak szük-

ségesnek. Annak, hogy az olyan nyelvtudományi irányzatok szóhasználatától, melyek szerint a nyelvtudomány „a mondatok formájával foglalkozik”, a denotátumokhoz való viszony közelebbi vizsgálata pedig már nem rá tartozik,²⁵ bizonyára azért tér el az itteni szóhasználat, mert vizsgálataink mindenképpen túl kívánnak menni a tisztán formális megfigyeléseken.)

„A háromszög szögeinek összege 180° ”; ittegy bizonyos síkidomot, két egyenes találkozási módjainak eltérő lehetőségeit, bizonyos matematikai műveleteket és egy bizonyos összeget jelölő szavak kapcsolódnak össze ragoknak, jeleknek és egy „álszó”-nak a segítségével olyan nagyobb egységgé, mely *az értelem számára zavartalanul asszimilálható*. (A felhasználásra került szavak önmagukban csak értelmetlen halmazt adtak volna, ebbe a rendszerbe foglaltan viszont sajátos, értelmi műveletekben hasznosítható többlet, másszóval: jelentéshez jutottak.) A nyílt, vagy szintaktikailag rejtett felszólításoknak s az emberi kapcsolatteremtés megannyi más beszédmegnyilatkozásának ettől eltérően *az értelmük és az emotív hatásuk együttesen adja meg a jelentésüket*. A „Nem mész innen?!” jelentésének felfogásához ugyanis már nem kizárólag a mondatban szereplő három szó jelöleteinek s a ragok és funktorok rendszerbe foglaló szerepének a megértése tartozik hozzá: ezen túlmenően annak észlelése—értékelése is hozzátartozik, hogy a „címzett” valamiképpen *veszélyben van*. (Ennek „megértéséhez” természetesen a hangsúly, hanglejtés, hangszín, hangerő „interpretálása” is szükséges, másszóval: az egész beszédmegnyilatkozásra való komplex pszichikai reagálás.) Ezt a jelentést ezért megint *összetett vagy komplex jelentésnek* is mondhatjuk. Feszültségrendszernek tekintve a felszíni és az esetleges rejtettebb megnyilatkozások együttesét; nem egymásnak alá-fölrendelve tekintve ennek a komplex egésznek az egyes alkotóit, hanem egyetlen dolog egymást föltételező tényezőit látva bennük: a közvetlen hatás és a hatásirányítás tényezőinek egységét.

Mármost azokban az esetekben, amelyekben *a nyelvi műalkotások lényegéről szólva használjuk a jelentés fogalmát, ennek a komplex jelentés-fogalomnak a használata mutatkozik indokoltnak*. Már csak azért is, mert a nyelvi műalkotások rendszerint mondatokból – majdnem mindig több mondatból, illetve több közlés- vagy felhívásegységből – épülnek föl. Ha ezenkívül sajátosan művészi strukturálásukat is figyelembe vesszük, akkor pedig olyan egységeket ismerünk föl bennük, amelyek éppenséggel valamilyen *magasabb fokát képviselik a komplexitásnak*.

„... nincsen helye egy sem, mely rád ne nézne.
Változtasd meg élted!”

(R.M. Rilke: *Archaikus Apollo-torzó*
– Tóth Árpád tolmácsolásában)

6. Szempontok a nyelvi műalkotások jelentésének megközelítéséhez

Hosszú, de alighanem szükséges kerülők után elérkeztünk legszorosabban vett tárgyunkhoz. Most már „csak” alkalmazni kell az eddigi tanulságait.

Hogy a nyelvi műalkotásokról szólva a legtagabb általánosságban is csak mint komplex jelentésről beszélhetünk,¹ annyi mindenestre kiderülhetett az előző fejtegetésekből. Az viszont, hogy teljes részletességgel kitérjünk a különböző nyelvi műalkotások lehetséges jelentésváltozatainak, esetleges jelentéstípusainak a tárgyalására, nem férne már be ennek az értekezésnek a keretei közé, hiszen föltehetően kötetekre rúgó irodalomtörténeti, illetve különös elmélyültséget igénylő esztétikai fejtegetéseket kívánna. Remélhetőleg ilyen taulmányok megírására is sor fog előbb-utóbb kerülni. Az itteniek annyit tesznek szükségessé, illetve erőszakolás nélkül lehetővé, hogy megvilágítsuk az ehhez szükséges kiindulási alapokat. Tehát azt, hogy az ismételtelen szem előtt tartott „elvont ismeret-nyújtás vagy közvetlen befolyásolás” kettősének viszonylatában vonjunk be kutatási körünkbe néhány egyértelműen fontos művészi tényezőt.

Mivel a nyelvi – pontosabban fogalmazva: a *nyelvi illetve beszéd-műalkotásban* – összetalálkoznak az általános nyelvi illetve beszéd-törvényszerűségek és az általános művészi alkotási törvények, célszerű most már az utóbbiak egyikét-másikát is számbavenni. Hiszen eddig kevés szó esett róluk.

Egy építészeti műalkotás – legyen szó templomról vagy kastélyról, parasztházról, vagy művelődési palotáról – masszív falakkal, oszlopokkal, tetőszerkezetekkel, teret, illetve tereket határol. Másszóval: teret teremtő – formáló konstrukcióként játszik fontos szerepet. (Illetve ilyen minőségben is.) Közvetlen gyakorlati hasznosságán túlmenve: az emberi tekintetet megmozgatva vagy visszatörpantva éppúgy fölkelti a tágasságnak, a szűk térbe zártágnak vagy esetleg éppen az emberhez szabottságnak, illetve a rendezettségnek vagy a rendezetlenségnek az élményét, mint amennyire – megint más esetekben – a szorongását, az emberidegenségét, vagy pedig az anyagot em-

berivé formáló alkotás nagyszerűségét. Más fontos vagy kevésbé fontos funkciói nem változtatnak azon a tényen, hogy minden egyes építmény konkrét, önálló léttel bír. (És nemcsak praktikus tulajdonságaival – hogy eső, szél, ellenség vagy idegen tekintetek elől védelmet tud nyújtani –, hanem jellegzetes látványértékeivel is. – Langerre hivatkozva mutat rá egyébként Hörmann arra az érdekes jelenségre, hogy már az emberszabású majmoknál is kialakulnak bizonyos tárgyakhoz való viszonyukban olyan mozzanatok, melyek arra vallanak, hogy az illető tárgyakat ezek nem pusztán gyakorlati viszonylatokban ragadják meg, hanem emocionális kapcsolatot is teremtenek velük; azok a maguk egészében mintegy jelentéssel bírónak mutatkoznak számukra. Ebben – meggyőző módon – a szimbolikus ill. az esztétikai viszony korai formáját veszi észre.²)

Talán nem kell külön bebizonyítani, hogy ha a részletek tekintetében nagyok is az eltérések, a lényegét illetően ugyanezzel az esettel van dolgunk akkor is, mikor iparművészeti vagy szobrászati alkotásokkal, esetleg a kinetikus művészet produktumaival van dolgunk. A kevésbé kézzelfogható anyagból: levegőrezgésekből kibontakozó zeneművészet sajátosságai közül viszont az energetikai tényezőket nem lehet – az előbbiekhöz hasonlóan – számításon kívül hagyni. (Gondoljunk az ősi, de némely területen legközvetlenebb múltunkig élő munkadaloknak az energiafokozó és –rendező szerepére, vagy pedig arra a hasonló hatásra, melyet a katonák menetének – nem olyan régen még közvetlenül fegyverek ellen vezényelt menetének! – a megszervezésében töltött, illetve tölt be. Vagy arra, melyet a zene a kollektív táncolások és együtténeklések indukálásában játszik – és itt eszünkbe juthat a téma irodalmi feldolgozásai közül például a magyar irodalom egy olyan „mezőnye”, amelyik a halálra táncoltatott lány balladájától Arany *Ünneprontó*kján át Déry *Képzelt riport egy pop-fesztiválról* című regényéig terjed. – Maga a táncművészet is hasonlóan mutatkozik tehát ebből a szempontból.) Ebből pedig az következik, hogy ha a nyelvi illetve beszéd-műalkotásokat részben el kell is különítenünk „a többi” beszéd- illetve nyelvi jelenségtől, ez semmiképpen nem történhet meg úgy, hogy a többi nyelvi jelenségnél kevésbé vegyük figyelembe az előbbiek anyag- illetve energia-szerűségét. Éppen ellenkezőleg. A tudományos, illetve filozófiai megismerést szolgáló nyelvi megnyilatkozásokkal ellentétben, – melyekben irrelevánsakká lesznek a beszéd, illetve a nyelv anyagszerű illetve energetikai tényezői – a műalkotássá formálás éppenséggel fokozza a nyelvi, illetve beszéd-tényezőik említett anyag- illetve energiaszerűségét. (Ahogy ezt már sokan megállapították.) Egyértelmű lezártáguk, körülhatároltságuk, az átlagosnál erőteljesebb akusztikai, írásképi és másfajta megszerkesztettségük is jórészt ilyen irányban hat. (V.ö. pl. „Íme itt a költeményem / Ez a második sora. / K betűkkel szól ke-

ményen ...” – József Attila: „*Költők és Kora*”. – Erezzük, hogy *valami* vel találkozunk, nem pedig csak valami másra utaló *jelzések* érkeztek el hozzánk.) Amellett igen gyakran és meglehetősen rendszerességgel kapnak szerepet nyelvi műalkotásokban olyan megfogalmazások, melyeknek verifikálására lehetetlenség lenne vállalkozni, tehát éppoly kevésbé lehet közléseik nagy részének *igazságértéket* tulajdonítani, mint amennyire a bennünk foglalt felszólításoknak *eleget tenni*. Annak észlelése pedig, hogy közléseik jobbra – R. Ingarden kifejezését kölcsönözve – „kvázi-közlések”, illetve „kvázi ítéletek” (pl. „Vízcepp az ég, viszi a szél”, „Gregor egy napon arra ébredt, hogy undorító féreggé változott”), felszólításaik pedig kvázi-felszólítások („legyek fa, melyen villám fut keresztül”, „az égre írj, ha minden összetört!” szintén arra indíthat, hogy ne merő jelrendszer-voltukban, illetve ismeretközlő értékükben keressük a költői művek szerepét, illetve a létjogosultságukat. Inkább *valami másban* – tehát: esetleg sajátosan megformált anyagszerűségükben, illetve sajátos energiahordozó voltukban, pszichikai energiák továbbítására illetve indukálására való alkalmasságukban. (Amin belül persze fontos szerephez juthat az ismeretközlés is.) Ahogy erre S. Chatman is fölhívja a figyelmet: „Austin beszédaktuselmélete különösen jól használható az irodalom dinamikai viszonylatainak számbavételénél... Az irodalmi struktúrák nem azonosíthatók egyszerű nyelvi manifesztációjukkal. Annak kijelentése, hogy az irodalomban minden végső soron szavak közvetítésével jut hozzánk, nem mondható túlságosan mélynek.”³

Ha most már azokat a műalkotásokat, melyeket a nyelv, illetve a beszéd anyagából formáltak, a többiekhez hasonlóan döntő mértékben sajátos objektumokként – tehát anyagi, illetve energiarendszerekként – fogjuk föl, akkor érdemes K. Lewinnek azokra a nagyjelentőségű fejtegetéseire is gondolni, amelyekhez hazai kutatóink közül Mérei Ferenc is csatlakozik. Nevezetesen azokra a megállapításokra, melyeket a dolgok felszólító karakteréről, felszólító arculatáról tesz. A valenciát, a felszólító karaktereket „különösen dinamikai szempontból a környezet legfontosabb sajátosságainak kell tekintenünk” – emeli ki Lewin – részben S. Fajans kutatásait továbbfejlesztve, J.v. Uexküll felfogásával összhangban – a környezeti tényezők mozgósító, megállapító, terelő, akadályozó szerepét tárgyalva.⁴ Lewin és Mérei a tárgyaknak ezt az arculatát – mely erőteljes feszültségrendszereken belül fokozott szerephez jut – *a tárgyak jelentéseként* illetve jelentőségeként említi. (A feszültségrendszerben való elhelyezkedés tényét érdemes lehet kiemelni. Nem véletlenül szerepel Mérei példái közt is az életveszélyhelyzetekhez szokott katona, aki mindenütt fedezék- vagy megfigyelőállás-lehetőségeket vesz észre – ahogy ezt Móricz is megírta a *Szegény emberekben*. Nem véletlenül hivatkozik gyerekekre is, akiknek viszont még kevésbé konvencionizáló-

dott a tevékenységük, akik számára ezért a felszólító jelleg még nagyobb intenzitással érvényesül, mint amennyire a mindennapos viszonyok közt mozgó felnőttek életében.) Elmondhatjuk, hogy ez a felfogás, illetve ez a szóhasználat egybevág a szónak itt választott tágabb értelmezésével. (Mindjárt azt is hozzátehetjük ehhez, hogy a dolgoknak ezt a hatásmezejét számos irodalmi alkotás is érzékelteti, különös szemléletességgel Mándy Iván *A sziliciai* című novellája – természetesen írói eszközökkel fölerősítve a valóságos tendenciákat. – Kortárs 1981. 4. sz. 502-504.) Megfigyelhető, hogy a bennünket körülvevő dolgok bizonyos hányada esetleg olyan feszültséget kelt, amely közvetlenül is előkészít valamilyen cselekvést, az esetek nagyobb részében inkább tartós beállítódást (attitűdöt) eredményez, mely későbbi viselkedési módokat fog meghatározni.⁵ „Az attitűdök hálózatából álló ... orientáció ... az ember alakításának eszköze...” – teszi ehhez hozzá.⁶

A mi szakterületünk részéről nem lehet okunk arra, hogy a művészi alkotásokat kivegyük ezeknek a felszólító arculatú, belső beállítódást alakító környezeti tényezőknek a sorából. Inkább még egy másik típusú, közismert, ugyancsak felszólító arculatnak nevezhető tényezőt is célszerű itt – legalább távolról – figyelembe venni. Azt, amely nem annyira tárgyak és emberek, inkább emberek és emberek egymás közti viszonylatában mutatkozik meg pregnánsan. Nevezetesen: azt az utánzási vagy *hasonulási késztetést*, mely oly sok mindenben megnyilvánul – a főleg tömegekben érvényesülő közvetlen együttcselekvés dinamikus fajtáitól egészen a divatjelenségekhez való lassúbb alkalmazkodásig. (Melyet ezért közvetetten a nevelésben is rendszeresen alkalmaznak, s melynek gyökerei – mint ismeretes – már a fejlettebb állatok viselkedésében és egyedi fejlődésében is fontos szerephez jutnak. Nemcsak egyes részleteket – konkrét viselkedésmódok átvételét – teintve, hanem a legfőbb belső szabályozók irányításában is.)

Korábban is azt állapítottuk meg, hogy a nyelvi műalkotások „anyaga” (a beszélt nyelv) kezdettől fogva maga is az ember viselkedésének illetve magatartásának a befolyásolását célozza. Láthattuk azt is, hogy grammatikai szempontból nem felszólító mondatoknak a sokaságáról bizonyítható be, hogy *funkciójuk lényege a felszólítás*: a magatartás, a viselkedés megváltoztatására való késztetés. Kijelentő mondatok sokaságában is *felszólítás-bővítményekre* lehetett ismerni. (Gondolhatunk itt egyik korábbi példamondatunkra is – mely egyébként korántsincs teljes terjedelmében, illetve minden lehetősége szerint kibontakoztatva: „Jobbra előtted víz van. Ennek mélysége két méter. Te nem vagy ilyen magas. Úszni nem tudsz. Van viszont fölötte egy fatörzs, és te jól tudsz egyensúlyozni. Most azonban fáj a lábad, ezért, ha nem vigyázol, leesel. Hát ájtjössz rajta, akkor Ha viszont nem jössz, akkor... Tehát végülis arra kérék, *gyere, de úgy, hogy ...*” – A ki-

jelentések *sokaságának* jut itt az a szerep, hogy részletező kifejtést adjon *egyetlen felszólításnak*. De akár ennél sokkal hosszabb szövegekre is gondolhatunk itt. Szélső példaként akár Szabó Dezső *Segítség!* című regényére, mely valójában a cím által megfogalmazott egyetlen felszólításnak, illetve felkiáltásnak hivatott a bővítményét: a részletesebb kifejtését és magyarázatát adni. Amint ezt részben szerzője is megfogalmazta romantikus – expresszionisztikus bevezetőjében: „Akarat ez a regény, föltartott pajzs... Húrozza fel minden idegedet, lökje meg az izmokat, az agyvelőt: kiálts vérel serkedő nemet vagy zokogó igent. Rázz öklöt ellene, tagadd, káromold, üsd. Vagy sírd, jajgasd, üvöltsd fájdalmát és végtelen szerelmét...”)

Ellenvetésként ugyan könnyen lehet arra hivatkozni, hogy a költői alkotásokban megformált nyelvi anyag általában igen nagy mértékben eltér a primitív beszédmegnyilatkozások nyelvétől: többrétűen, összetettebben strukturált, és esetleg pontosabban is fogalmaz annál. Csakhogy ugyanúgy nem lehet azt sem tagadni, hogy az ismeretközlések és -megfogalmazások nyelvétől (tehát a tudományos jelrendszerektől) *legalább ennyire* eltér a késői századok költői műveinek „nyelvezete”, mégpedig nem utolsósorban azért, hogy szembeötlően közelebb áll az ősihez. (Mint erre régibb és újabb időkben számos költő és irodalomtudós rámutatott, így pl. az orosz formalisták, József Attila, I.A. Richards vagy J. Paulhan.) Érdemes ehhez más oldalról ugyanakkor az etológus K. Lorenz szavait is idézni, aki szerint „Az érzelmek és indulatok nem tudatos átvitelét szolgáló ... adó-vevő készülék idősebb, mint az emberiség. De nálunk visszafejlődött, mégpedig ... azzal arányosan, amilyen mértékben kifejlődött az emberi nyelv.”⁷ (A zenének avval a szerepével kapcsolatban is figyelmet érdemelhetnek az itt mondottak, mellyel ez különböző emóciókat tud nyelvi eszközök nélkül – másszóval szövegéneklés nélkül – közvetíteni.) Ha az eddigiekhez hozzávesszük még az esztétika számos kimagasló képviselőjének: egy Platontól és Arisztotelésztől N. Hartmannig és Lukács Györgyig terjedő „mezőny”-nek azt a felfogását, mely szerint a művészet lényege valamilyen pszichikumot formáló, az emberi szemlélet és magatartás lényegét alakító (vagy azt éppen átalakító) szerepben ismerhető fel, akkor a nyelvi műalkotások tágabb értelemben vett komplex jelentését is abban a szerepében jelölhetjük meg, melyet az emberi „beállítódás”, az attitűd megváltoztatásában, szabályozó rendszerének befolyásolásában játszik. Itt – a 20. lap idézetére is visszautalva – megint hivatkozhatunk akár a jelelmélet egyik megalapozójának, Ch. Morrisnak arra a megfogalmazására is, amelyik szerint valamely jel értelmezése nem egyéb, mint „Egy befogadó készsége arra, hogy egy jel *hatására* valamely *magatartáscsalád* változatsorozataival válaszoljon.”⁹ Értelmező szótárunk szerint is „cselekvésre, magatartásra felhívó... jelenség” elsősorban

a jel.

Ha most már arra akarunk vállalkozni, hogy ezt a magatartásformáló szerepet nyelvi formába mintegy „átírjuk”, akkor a jelentés legáltalánosabb művészi mozzanatát a rilkei „*Változtasd meg élted!*” parancsában fogalmazhatjuk meg a legtömörebben.

„Változtasd meg élted” – részint általában: tedd önmagadat teljesebbé (szerveesebben a külvilág részévé, ugyanakkor viszonylag zártabb, megoldottabb egésszé), de mindig valamilyen konkrét magatartás-változtatás formáinak a közvetítésével.

A műalkotás megformált nyelvi elemei ezekre a konkrét formákra is utalnak valamiképpen.

Tehát: „Légy fegyelmezett!” – ahogy egyhelyütt József Attila írja, máskor viszont „Szemedben éles fény legyen a részvét” – ahogy egy ízben Kosztolányi Dezső fogalmaz. Add át magad egy hangulatnak vagy mélyedj el önmagadban, ámulj a világ csodáin vagy pedig ítélj annak jelenségei és uralkodó törvényei fölött – parancsolhatják nyíltan vagy sugallhatják rejtve a sorok. Képzeld magad elé az ember-lét lehetőségeinek végtelenségét, vagy mérd föl az „itt és most” létmeghatározó törvényeinek szorítását, sírj, káromkodj, töprengj; rettenj meg, játsszál és örülj – vagy válaszd az önmegváltoztatás más módozatainak valamelyikét. Előkészítve magadat a létezés új feladataira.

„A cselekvés, nem pedig a nyelv paradigmájának kell egy rendszeres irodalomtudomány legfőbb viszonyítási pontjává lenni” – írhatja nem utolsósorban ilyen alapon K. Stierle is,¹⁰ egy olyan sorhoz csatlakozva, amelynek tagjai közt ott van már lényegében Klopstock¹¹, akár József Attila¹². „A költői dikció feleúton áll a beszéd és a tett között” – írja Fónagy Iván,¹³ náluk szorosabban kötődve a nyelv anyagához. – Nem lenne nehéz arról szóló idézeteket gyűjteni: hányan érezték úgy, valamilyen változás ment bennük végbe egyes művek hatása nyomán.

Ilyen változatok sokféleségében figyelhető tehát meg a nyelvi műalkotások komplex jelentése. Részletkérdés, hogy nyíltan szólít föl a mű a maga tisztán értelmezhető nyelvi szerkezetével, vagy csak közvetett úton teszi ezt meg: az elhangzó kijelentések összességével és művészi strukturáltságuk egészével inspirál ilyen irányban. (Mint pl. Verlaine *Őszi chansonja* a maga szomorú hangulatával, Vörösmarty a maga látomásaival, vagy Weöres megannyi verse, megejtő játékoságával.) A két típus közt annyi a különbség, hogy az egyik egyértelműbb, pontosabb, a másiknak viszont halványabban körvonalazottak az irányai. (Szemléletes példája ennek maga az idézett Rilke-vers is, az *Archaikus Apollo-torzó*. A határozott parancsot megfogalmazó „Változtasd meg élted!” ugyanis csak abban kap – csak abban kap-

hat – szerepet, hogy közvetlenebbé és így egyértelműbbé teszi azt a jelentést, melyet a korábbi sorok csak közvetettebben és ezért kevésbé egyértelműen fogalmaztak meg. Ha ugyanis a zárósor nem a korábbi leírás rejtettebb jelentését „fogalmazná át” felszólító mondatná – tehát ha ez a felszólítás nem következne a korábbiakból –, akkor nem lenne szerves része a műegésznek; ha viszont csak olyasmit mondana ki szavakkal, ami a korábbiakból már amúgyis egyértelműen kiolvasható volt, akkor – mint szükségtelen, didaktikus „ráadás” – tehetéltelvé lenne a versnek.)

Ilyen tekintetben a nyelvi műalkotások beszédaktus-szerűségéről is szólhatunk, – anélkül, hogy a kérdés részletezőbb taglalásában itt bele kívánnánk bocsátkozni. A beszédaktusokkal kapcsolatban ugyan arra mutatott rá a kutatás, hogy ezek elsősorban ún. szemtől-szembe v. kiscsoportkapcsolatokban, a kommunikáció primér formáiban léteznek, illetve ilyenekben érvényesülnek,¹⁵ arra is fölfigyelhettünk azonban, hogy a költői műveknek igen gyakran van viszonylag erősen „közelkapcsolati” arculatuk. (Érdemes lehet ezzel kapcsolatban más művészetek közvetlen kapcsolatteremtő jellegére is utalni: „... úgy hiszem, – írja pl. Yehudi Menuhin – zeneszerző és előadója között egyetlen szó nélkül is erősebb, bensőségesebb kötelék léteülhet, mint az illető zeneszerző és évek óta ismert barátja közt. A zeneszerző ugyanis személyiségének lényegét, énjének magvát műve számára tartja fenn.¹⁴) A teljesen személytelenül „távkapcsolati” arculattal bíró „J.W. Goethe 1832. március 22-én, Weimarban halt meg”, vagy „A háromszög szögeinek összege mindig 180°”, vagy „Az ideológiai fölépítmény mindig egy bizonyos társadalmi alépítmény által meghatározva jön léte” - típusú, bármilyen tér-idő-távolságban azonos értékű közlő mondatok nem jellemzők rá. Helyettük inkább a személyes vagy kollektív formában mintegy testközelből megszólító vagy pedig önbemutató megnyilatkozási módok uralkodnak a költői művekben. („Hová lépsz be, gondold meg, ó tudós!”, „Elmondanám neked. Ha nem unnád”, „De szánjad, ó, sors, szenvedő hazámat!” – „Rohanunk a forradalomba”, „Nagyon fáj” stb.) (Nem elhanyagolható számban szorosabb értelemben vett beszédaktus-megnyilatkozások is találhatók közöttük („esküszünk!” „...átok reá...”, „...megáldalak”, „Minek nevezzelek?”, „én most temetlek”; stb.), sokkal nagyobb azonban ezekénél azoknak a megnyilatkozásoknak a száma, melyek a beszédaktusoknak csak egy fokkal tágabb kategóriájába illeszkednek be. Nevezetesen: a különböző könyörgések, fenyegetések, fogadkozások, biztatások stb. Volt róla szó: a mi szempontjaink viszonylatában nem a szorosabb értelemben vett beszédaktus-szerűségnek, hanem a beszédtevékenységgel vagy a nyelvi alkotással való közvetlen viselkedés- illetve magatartás- alakításnak a kérdései fontosak.

A nyelvi műalkotásokat tehát általában véve nem célszerű – noha

többen megteszik – olyasvalamiknek tekinteni. amik valamilyen már mintegy készen lévő ismereteket, „híreket” hivatottak továbbítani. valamilyen sajátos „nyelvezet” felhasználásával. Ezt alkotóiknak számos megállapítása is mutatja. Ritkaság ugyanis, hogy az író (vagy más művész) meglevő ismeretek közlésének szándékával magyarázza műveinek keletkezését.

„A költő, mikor írni kezd, nem látja világosan ... mondanivalóját – írja például Kosztolányi Dezső –, amíg teremt, nincs alapeszméje... Amennyiben megpillantaná ezt, az értelem, az öntudat fényében, ... abba-hagyná írását ... a homályból küszködik a fény felé. Kétségbeesett küzdelem ez, de nem reménytelen... Az az út, melyet megtesz, az a tusa, melyet vív, maga az alkotása. Tett ez, cselekedet, csupa gyakorlat...”¹⁶ Így történhet meg azután az is, hogy a verssorok formálása közben mintegy *általuk* akár *száznyolcvan fokos fordulat* áll be a költői magatartásban: eljutva például a „Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked” megfogalmazásától a „ki-álts rám, s fölkelek!”-ig. (Radnóti: *Erőltetett menet*) „... az ember akkor fog ceruzát, amikor majdnem semmit sem tud ... a papíron kell a versnek keletkeznie, a keletkezés erejének ott kell lennie. A versíró egy kicsit hasonló a 100 méteres futóhoz, ... amikor fut, ... merő és tiszta futás!” mondja Pilinszky János.¹⁷ (Az is előfordulhat, hogy magának a kimondásnak a folyamatában, illetve az önkifejező–kapcsolatteremtő szavak keresésében érhető tetten az alkotás, mint pl.: Petőfi *Minek nevezzelek?*-jében.) „Valami motoszkaál bennem” – írja le versírási tevékenységének kezdeteit a „*Költőnek és Korá'*”-val kapcsolatban József Attila – „ütemjelek... meg néhány szó: tarló, alkony, nyúl” – kapcsolódik önvallomásához a külső megfigyelő, Németh Andor – „így dolgozott. A dallam és a vers hangulata együtt fogant meg benne, szétválaszthatatlanul, ehhez keresgélte a szavakat.”¹⁸ „Ha megkérdeznék, hogy mit is akartam mondani egy-egy versemmel, azt válaszolom, hogy nem *mondani*, hanem *csinálni* akartam valamit, s a *csinálás* szándéka akarta azt, amit végül is mondtam” – fejtegeti P.Valéry.¹⁹

Ismeretesek többek között – hogy eltérő költőegyéniségeket vegyünk például – Schiller és Arany János, Majakovszkij és Weöres Sándor vallomásai arról, hogy költői műveik jelentős részének ritmikái, illetve dallamindíttatásai voltak.²⁰ Arról, hogy verseik komplex ritmusa, illetve sajátos zeneiségük adta az „alapenergiát”, amelyik egészüket áthatja és nélkülözhetetlen a mű megalkotásánál.²¹ Ritmus-, szín-, mozgás- és hangzás-élményekkel és szavakkal – fogalmakkal – grammatikai szerkezetekkel kapcsolódnak össze azok az élmények, amelyek indíttatást adnak a művészek számára; tragikum- és komikum-, ámulás és megréttetés-, játékoság- és szorongás-, lelkesülés- és felháborodás-élmények energiái kényszerítik ki a művész alkotó tevékenységét.

Ahogy erről például a máskülönben matematikai pontossággal alkotó Bartók Béla is írt: „Erősen hiszem és vallom, hogy minden igaz művészet ... élmények hatása alatt nyilvánul meg... Nem tudok másképpen művészi termékeket elképzelni, mint alkotója határtalan lelkesedésének, elkeseredésének, bánatának, dühének, bosszújának, torzító gúnyjának, szarkazmusának megnyilatkozását.”^{2 2} Ilyen típusú élmények, – illetve olyan műalkotások, amelyek többek között ilyen élményeknek adnak művészi objektivációt – vesznek részt alkalmanként azokban a helyzetekben is, melyekben az ember végül is *gyakorlatilag* döntéshez jut az *elméletileg* meg nem válaszolható létkérdésekben. Olyan kérdésekben, hogy vajon érdemes-e Szüszifosznak a követ görgetnie, Ádámnak küzdenie, s akkor, mikor „Sötét a világ”, vajon „kell”-e „a gyújtáshoz mindig újból fogni”. Százalékos számítások bizonyára kimutatnák, milyen nagyfokú gyakorisággal jelentkezik az irodalomban olyan megnyilatkozások, melyek lényegi döntésekkel: nem utolsósorban étellel, halállal, szerelemmel, harccal kapcsolatos állásfoglalások kialakításával foglalkoznak. De nem lehet túlhangsúlyozni – mivel a kutatók jelentős része hajlamos átsiklani a tény fölött – hogy *maga a megszólalás is tett*, s nem mindig könnyű. Megtörténhet, hogy csak rendkívüli élmények tudnak erre valakit rákényszeríteni. Nem a megszólalás formálásának különös nyelvi bravúrjaira, hanem annak az állapotnak az elérésére, melyben úgy érezheti magát, „mint egy néma, akinek semmi professziom a ... szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal” – ahogy Zrínyi jellemzi a maga „üvöltésre” kényszerítő szorongatásait.

A művek ilyen energiák hordozóiként, ezeknek a továbbítóiként funkcionálnak, nem pedig – vagy: csak igen ritkán – úgy, mint ténymegállapítások vagy gondolati közlések továbbítói. (Ezeknek olyan „sajátos” kommunikálói, amelyek *ezen kívül* hozzájuk *csatlakozó* emóciókat is továbbítanak.) – Mint ezt W. Paulsen is megfogalmazza: ... félrevezető lenne ... arra következtetni, hogy az irodalmi műnek mindig valamilyen titkos üzenetet kell tartalmaznia.”^{2 3}

A művész szabályozó rendszerének – rendszereinek? – készítésére *reagál* a világra – ebből születik a műalkotás.

Az irodalmi mű alkotóját nem kizárólag az különbözteti meg a nem-művészeiktől – sőt, talán nem is elsősorban az, – hogy tőle eltérő módon tud nyelvileg megnyilatkozni: beszélni és írni. Legalább ennyire az is, hogy másképpen tud érezni, látni, esetleg gondolkodni is, hogy nagyobb benne a fogékonyság a világ különböző tényezőinek emberi vonatkozásai, lehetséges „jelentései” iránt. Hogy a költő egy bizonytalan eredetű hang fölött nem siklik el enyhe bosszankodás és pár jelentéktelen szó kíséretében, hanem azt víziók és hallucinációk együttesébe illesztve ilyen kérdéseket tesz föl: „Kie

volt ez elfojtott sóhajtás? ... Mi zokog, mint malom a pokolban?”, az nem pusztán *kód* kérdése, hanem mindenekelőtt *szemléleté, beállítottságé*. Mint ahogy az is, hogy míg más aludni megy, vagy éjszakai műszakban gépet kezel, valaki az égboltra rácsodálkozva annak ámulatával telik meg, hogy „az égben bál van, minden este bál van.” Hogy valaki képzeletében uzsorás vén-asszonyokat üt agyon baltával, undorító féreggé változik, vagy átviszi Párizs csatornáinak hálózatán a sebesült szabadságharcost.

A lélek és az ódon, babonás vár képe a lírikus számára valóban mintegy átjátszhat egymásba, akár a csendé és a fehérsége: belső hallásával ténylegesen fölfigyelhet eltévedt, hajdani lovasok ügetésére, vagy ott láthatja magát más lovasok által „összetiporva”, míg holttestén át „fújó paripák” száguldanak „a kivívott diadalra.”

Magának a *kifejezésnek* a másszerűségeire sem utolsó sorban a *pszichikai másszerűségek* adnak késztetést.

A másképpen-látás, másképpen-érzés sajátzerűségei tehetik csak jogosá azt is, hogy a különböző művészetek egyáltalán *léteznek* egymás mellett. Hiszen *egy* ténymegállapítás vagy *egy* gondolat számára „normális helyzetben” teljesen elég *egy* kommunikálási forma. *Csak* abban az esetben kívánhat ez többfajta kommunikálást, ha olyan fölvevőkkel kell számolni, akik nem ismerik az egyik vagy a másik jelrendszert. Az irodalom azonban nem zenei, a zene pedig nem irodalmi „botfűlűek”-nek, s a festészet és a szobrászat sem kizárólag a süketek számára létezik.

A műalkotások léte nem vezethető le olyan igényekből, hogy másképp is elmondható gondolataikat a művészek érdekesebbé akarják tenni – többnyire a gondolatok elhomályosításának árán. Távolabbról még a jelelméleti irodalomkutatások jelentékeny hányada is ilyen irányba mutat, mikor fontos szerephez juttatja a kettős illetve összetett jelentések vizsgálatát. Hiszen a kettős, másszóval nem egyértelmű jelentés épp a jelentéselméleti kutatás logikája szerint kell – kellene? –, hogy kisebb értékűnek minősüljön az egyértelműnél – másszóval: a határozottnál. Annál, amelyiknél fejlődéstörténetileg *alacsonyabb fokon áll*. Fejlettebb szinten csak tér- vagy időhiány teheti jogossá a használatát – szükségmegoldásként! – vagy pedig valamilyen más, *nem ismeretközlő* szerep.

A művészi – pontosabban: *az ismeretközlés igényeiből le nem vezethető* művészi – igény.

Az embert – általános „nyitottságából”, illetve abból a tulajdonságából következően, hogy egész nemének szerves részeként képes érezni-gondolkodni, – egy nagyobb egység részeként, viszonylag mégis zárt egészként, nagy mértékben jellemzi, hogy a benyomások rendkívüli sokféleségére bizonyul fogékonyak, s ezekre sokféleképpen tud reagálni. *Analizálásuk-*

nak a képessége is kialakult évtizedek során, az emberi értelem kifejlődésével: az a képesség, mely az elvonatkoztatás útján nyert fogalmak segítségével műveleteket is végre tud hajtani. A sokféleségnek kizárólag végtelenen analízált és gondolatilag rendszerezett – részben gépekkel is elvégeztethető – befogadása azonban ugyanolyan egyoldalú, mint az, mely a mindennapok részszerű tevékenységeinek halmazában jön létre. (A velük kapcsolatban jelentkező érzékelések, benyomások, tetszés- és nemtetszésélmények lazább együttesében.) A *viszonylagos specializálatlanság* – ahogy ezt a fizikus Heisenberg is megfogalmazta, az őstörténeti kutatások szakembereitől függetlenül, de velük teljes összhangban – éppenséggel *az ember egyik legfőbb specifikuma*. Személyiség és feladat, ösztönös beidegzések, „értékelő” érzelmek és értelem viszonylagos egysége, az emberi integritás megőrzése ezért nemcsak hogy komplex kapcsolatokat és komplex kapcsolatteremtési eszközöket is igényel – mint ezt láttuk korábban, a beszédtevékenységek szerepének vizsgálatakor –, hanem magának a komplexitásnak (komplex belső szabályozásnak) és *magának a viszonylagos teljességnek* a jellegzetes megtestesüléseit is igényli. A fölépítésükben és jelentésükben egyaránt komplex műalkotások iránti igény mindenekelőtt avval a tulajdonságukkal magyarázható, hogy ki tudnak emelni a mindennapok gyakran kicsinyes részszerűségéből, de avval a sajátjukkal is, hogy képesek az itt jelzett emberi szükségletek kielégítésére. Hogy mintegy érzéki *jelképét*, s egyúttal *jellegzetes eszközét* is adják a világgal való összetett – „élő” – kapcsolatteremtésnek.²⁴ *Jelképszerűségüket az esztétikai élményben, eszközvoltagekat az ember beállítódásainak tényleges módosításaiban juttatva érvényre.*

Az intenzív, összetett élmény, az emberi idegrendszer különböző tényezőinek egyszerre történő aktivizálása tud ugyanis jelentős pszichikai energiákat – esetleg hosszú ideig elraktározásra kerülő, lappangó, így esetleg akkumulálódó energiamennyiséget – indukálni. A dolgok értékelésével kapcsolatos energiákat, amelyekre döntéseinek meghozásában majd mindenképpen szüksége lesz az embernek. Hiszen az a steril ismeretanyag, melyet a világ analizálásának útján nyert, ebben a formában mintegy élettelenre merevülten maradhat meg a tudatában, (a kompjúter igen sokmindent leírhat, föl azonban soha nem háborodik), a pusztán érzéki benyomások viszont rövid úton levezetésre lelhetnek valamilyen alkalmi cselekvésben. (Indulatkifejezésben stb.) Az egész-voltában mintegy „átállított”, átrendezett személyiség ezzel szemben valamilyen tekintetben másképp fogja már asszimilálni külvilágát – ahogy erre Piaget pszichológiai kutatásai is következtetni engednek, Lukács esztétikai fejtegetéseire hasonlóan.

A művészi – köztük a nyelvi – műalkotásoknak ezért a jelentésük is

úgy ragadható meg helyesen, ha az élő kapcsolatteremtések hálózatában létező embernek a viszonylatában szemléljük őket. Másszóval még azoknak a műalkotásoknak a jelentése sem elsősorban valamilyen absztrakt fogalmi síkra vetítetten kíván vizsgálatot, melyeknek anyaga szorosán kapcsolódhat a fogalmakhoz: a nyelvi műalkotások jelentése is konkrét emberi viszonylatok halmazában alakul ki. (Ahogy erre Fülep Lajos említett gondolatai is utaltak) Olyan pszichikai hatások sokaságában, amelyekben belül fontos, de nem okvetlenül döntő szerep jut a fogalmak és a fogalmak segítségével megfogalmazható logikai ítéletek földidézésének.

Csak ezzel a komplexitásukkal magyarázható meg az a tulajdonságuk is, hogy újból és újból hatni tudnak – az ismeretközlést ennek szembeötlően alárendelve, nemegyszer mintegy „játékosá” téve. (Bensőleg megjátszva az újat kapást, akár az ismeretfölvételt is, olyan szövegeknek az esetében, melyek régtől betéve ismertek, valójában tehát már semmiről sem tudnak ismereteket közölni.)^{2 5}

Olyan dolgokkal ugyanis, amelyek belső tevékenységre indítanak, (esetleg éppen felfokozzák a pszichikai mozgásokat), tökéletesen indokolt lehet ismételten is kapcsolatba lépni. (Mint ez ugyancsak ismeretes: nem tetzés szerinti alkalommal. Az ismétlést meg-megkívánhatja a pszichikum állapota, viszont utóbb „telítődhet” is a befogadással. Az újrabefogadás azonban ilyenkor is megtörténhet, de már inkább negatív, zavaró tényezővé lesz). Ezért is zárhatja F. Fühmann a maga töprengéseit – arra vonatkozóan, hogy igazában mi is egy vers „megértése” – ilyen szavakkal: „a költészet az egész emberre *hat*, s hogy felejthetetlen, az csak abban állhat, hogy szüntelenül hat ránk, akár észrevesszük ezt, akár nem.”^{2 6}

Menjünk azonban tovább egy lépéssel. Újabb kérdésekkel szembesülve.

A mintegy dolgokként létező műalkotások ebben a minőségükben a lényegyet tekintve „számunkra valóan” léteznek, ezért a jelentésükről is ebben az összefüggésben érdemes beszélni. (Nem pedig pl. elvont igazságértékek viszonylatában.) Ebből semmiképpen sem következik olyasvalami, hogy merőben egyedi pszichikumok függvényeként kell őket vizsgálni, az azonban már igen, hogy nem lehet őket ezektől elszakítottan megérteni. (Az ún. szömező-elmélet és más nyelvtudományi felfogások vallói nem-művészi szövegrészekkel kapcsolatban is utalnak ehhez hasonló vizsgálódások szükségességére.⁷) Valójában az emberi nem egészének viszonylatában mutatkozik meg a műalkotások jelentése, ebben az összefüggésben kell tehát azok mibenlétét is megértenünk.

„Az embernem egésze” mindenekelőtt kétségkívül magában foglalja az emberiség minden létező, valaha létezett és majdan létező egyedét: részben

ezeknek az összessége. Ebből következően nincs értelme tagadni, hogy adott esetben gyöngye, hellyel-közzel akár giccsesre sikeredett vers vagy novella is sokat jelenthet valakinek, illetve valakiknek. A kamasznak, aki írta, a lánynak, akihez írták, az apának, aki fia lelki válságának megrendítő megnyilatkozását ismerheti föl benne. Egy fogolytábor verselőinek egyikéről írja például találóan Örkény István, a türkevei téglagyártól Voronyezsen át messzi lágerbe vetődő munkásember hibátlan jambusait idézve: „Talán mondanunk sem kell, hogy Simon Kálmán versében nem is annyira a vers szép, hanem az, hogy Simoné a vers.”²⁸ Ettől lesz igazán széppé – másszóval: ezáltal kap igazán értékes jelentést.

Mérei Ferenc élményközösségek jelentésfunkcióira hívja föl a figyelmet.²⁹ Közismert, hogy kisebb-nagyobb csoportok, lazább vagy szorosabb közösségek viszonylatában is különös jelentést nyerhet valami – többek között egy-egy művészi vagy akár művészien meg nem formált nyelvi megnyilatkozás. Nem sajátosan művészi nyelvi megnyilatkozások tekintetében kitűnő példákkal szolgál Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye: a szereplők – egykori katonaiskolás növendéktársak – néhány sajátos színezetű-lejtésű hangnak a segítségével gyakran alakítanak ki egymás közt bonyolult lelki kapcsolatokat, jórészt hozzájuk kapcsolódó közös élmények alapján. Egy fokkal tágabb körben érvényesülő csoportjelentést mutat be Kosztolányi Dezső *Április elseje* c. novellája. Ennek befejezésében a külső-belső konfliktusokkal terhes helyzet feszültségét egyetlen szónak az elhangzása oldja föl; olyan szóé, melyet a szótárak – az általánosabb, „sterilebb” jelentések kodifikálói – éppen nem jellegzetesen konfliktus-oldónak mutatnak. „– Marha! – mondta szelíden, azzal az angyali gyöngédséggel, amilyennel csak a diákok tudják kimondani ezt a szót: marha.” – Így elmondható, hogy ha talán jogosan jár is el Antal László, mikor a maga sajátos vizsgálódási szempontjaihoz igazodva arra törekszik, hogy minél távolabbra kerüljön az asszociációs jelentéselmélettől, általános érvényre igényt tartó kategorikus megállapítása már nem fogadható el, mely szerint pl. „Szarajevo” nem jelentheti az első világháborút. (Ti. annak alapján, hogy sokaknak ez juthat róla az eszébe.) Hiszen az Adornótól származó „Auschwitz után nem lehet verset írni” jelentését Európa-szerte jól értik az emberek; ugyancsak kár lenne a „Nekünk Mohács kell” vagy a „Ha elátkozza százszor Pusztaszer, mégis győztes, mégis új és magyar”-ban szereplő „Mohács” és „Pusztaszer” hasonló alapon szerzett jelentéskörét nemlétezőnek tekinteni. (Noha világos, hogy a versben szereplő jelentéskör nem tekinthető egyetlenesnek, nem ragadható meg valamilyen emberi csoportszféráktól függetleníthető jelentésmezőben.)

Hogy a jelentés emberi viszonylatokban bontakozik ki, ill. ezekben jön létre, az egészen egyszerű példákon is észrevehetjük. A „nagy” és a „kicsi” je-

lentése pl. maga is az egyéni vagy a csoportértékelés mozzanatát tartalmazza – tehát a viszonyításét –, hiszen objektíve, fogalmilag csak a „nagyobb” és a „kisebb” határozható meg. (X nagyobb mint Y, illetve Y kisebb, mint X.) Nagynak vagy kicsinek csak emberek számára *mutatkozhat* valami – adott viszonylatban. Ugyanez áll a „sok”, „kevés”, „hideg”, „meleg”, „sötét”, „világos” és több más ellentétpár esetében is.³⁰ Egy fokkal – nem jelentéktelen fokkal! – még bonyolultabb a helyzet a „szép”, „jó”, „erkölcsös” stb. szavak esetében. Itt ugyanis az „X szebb, mint Y” vagy az „Y jobb X-nél” viszonymegjelölésnek sem határozható meg anélkül a mibenléte, hogy *sajátos emberi viszonylatokba* állítva vizsgálnánk meg őket.³¹ (Tekintettel arra, hogy pl. különböző társadalmakban más mutatkozik szépnek, erkölcsösnek stb.) Meghatározott, lazább vagy szorosabb *csoportok* figyelembevételé – legalábbis: nagyobb távlatból való figyelembevételé – mutatkozik ezért ebből a szempontból nélkülözhetetlenek. „Nyugat” és „Kelet” (illetve ezek szótári megfelelői) is mást jelentenek Magyarországon, mint az Egyesült Államokban – mást a „Dél” és az „Észak” is – és a példák sorát más területeken is folytathatnánk. (Lehetséges és aktuális jelentés kérdéseivel – szavak viszonylatában – R. Ingarden is foglalkozott.)

A mondottak után másfelől azt is tudomásul kell venni, hogy bizonyos esetekben akár művészi remek is jelentés nélkül maradhatnak: emberek sokaságának viszonylatában. Olyan emberekében, akik képtelenek arra, hogy kibontakoztassák azt a jelentést, mely a műben mint tárgyban csupán *lehetőségként* van számukra megadva. Ugyanakkor itt is sajátosan egyéni vagy csoportjelentésekhez (többletjelentésekhez) juthat valami: meghatározott körülményekből, társadalmi vagy történelmi helyzetekből adódóan.

Részben ennek az alapján kerülhetnek be az egyik műnek az elemei más művekbe: új viszonylatba kerülésük által új értékek hordozóiként. (Idézetként, kollázselemként.)

Elvileg valamennyi „jelentésváltozat” számbavételt érdemelhet, gyakorlatilag azonban – természetesen – töredékesen sem valósítható meg ilyen számbavétel. Amellett – és ez a fontosabb – a különböző befogadók viszonylatában kialakuló eltérő jelentéseknek *korántsem azonos az értéke*, nem ugyanakkora a fontossága. Ki kell hát közülük egyet – vagy esetleg néhányat – emelnünk.

A művészi alkotások legjellemzőbb közös sajátosságának azt tekintjük, hogy esztétikai értéket hordoznak, hogy esztétikumnak adnak a maguk módján testet. Esztétikai szempontból viszont az az alapkérdés, hogy mit jelentenek a dolgok a nembeliséget közelítő befogadó számára. Másszóval: annak az embernek, aki fejlett szellemi képességek birtokában, azokat sokoldalúan fejlesztve, egyszersmind „rugalmasan”, „játékosan” létezik: jellegzetesen „nyi-

tott lény"-ként. Tehát úgy, hogy az emberiség korábbi fejlődésének és jelenének eseményeit is kész a magáévá tenni – abban saját magát szubjektíve beleélve és azt objektíve megértve – akárcsak jövőjének lehetőségeit. „Aki” teljesen megvalósultan ugyan soha és sehol nem található meg, elméleti modellként azonban mindenképpen kidolgozást és figyelembevételt kíván, hiszen *tendenciaként egyértelműen létezik.*³² (Részleges megvalósulását az ösztönös és tudatos ún. műértők sokaságában lehet fölismerni. Tudjuk; nem is csak „valamiképpen” léteznek ezek, elszórva más létezők között, hanem kiemelt szerephez jutva, különböző nemhivatalos és hivatalos *társadalmi szerveződések segítségével.* Az irodalomnál maradvá: először is magában az irodalmi folytonosságban, másrészt iskolák, szerkesztőségek, színházak, tudományos intézetek és főhivatalok hálózatai által, az irodalmi közvélemény közvetítésével. Nagyobb távlatban – nem föltétlenül egyes tényezők harmonikus együttműködésének eredményeként! – abban is fontos szerepet játszanak, hogy az általuk felfogott jelentés esetleg majd társadalmivá lesz. Ennek a tevékenységnek a sikerei, sikertelenségei, konfliktusai azonban már természetesen inkább a művészetszociológia és a művelődéstörténet művelőitől kívánhatnak közelebbi vizsgálatokat, mintsem az itteni kutatásoktól.)

Az *esztétikai szempontból megragadható jelentés* – mint mindenkor adott lehetőség – az esztétikai hatástényezők segítségével létrehozott műalkotásnak mint ilyennek a „magva”, *ennek viszonylag állandó lényege.* Egyszersmind talán legjellemzőbb formája is a jelentésnek, hiszen ez „szól” leginkább az emberhez mint egészhez, a puszta érzékelhetőségen és a közvetlen praktikusságon ez jut a legáltalánosabb érvennyel túl. Az esztétikai-irodalomtudományi elemzések ezt hivatottak elsősorban föltárni.

A történelmi–társadalmi változások következtében ugyanakkor ennek az általános érvényű jelentéslehetőségnek bizonyos konkrét változataival is számolni kell, mivel ez ténylegesen mindig csak az utóbbiakban létezik. Ezek megvilágítása már jellegzetesen irodalomtörténetírói feladat. A különböző társadalmi–történelmi–földrajzi csoportvonatkozásokra kell itt elsősorban tekintettel lenni, hiszen ezek fontossága sokszorta nagyobb a merőben egyediéknél.

A létrejövő jelentésváltozatok ugyanis – mint ismeretes – nem elsősorban azáltal térnek el egymástól, hogy egyikük jobban, másikuk pedig kevésbé jól közelíti meg „a” teljes jelentést. Hiszen „a” teljes jelentés csak absztrakcióként létezik, valójában folyamatos gazdagodásban bontakozik ki³³. Más viszonyok más színházi rendezőinek vagy versmondóinak más dráma- vagy versértelmezései nemcsak abban, illetve azáltal térhetnek el egymástól, hogy egyikük teljesebben és helyesebben értelmezi a szóbanforgó mű szövegét másik közvetítőjénél – aki előtt rejtve maradt egy és más, vagy pedig

félreértett valamit. Ez sem megy ugyan ritkaságszámba, viszont a mi szempontunkból nem ezek az esetek érdekesek. Sokkal inkább azok, melyekben abból adódnak az egyes konkretizációk közt eltérések, hogy az eltérő viszonylatrendszerekben szükségszerűen kapnak más értelmet, más funkciót ugyanazok a tettek, ugyanazok a szavak vagy tárgyak. Néha csak kisebb mértékben, máskor esetleg döntő módon. Más viszonyok közt mások a társadalom, az erkölcs vagy akár az idő törvényeiről kialakított elképzelések, illetve ítéletek – a művészi tevékenységhez pedig elválaszthatatlanul hozzátartozik az értékelés, illetve a viszonyítás.³⁴ A művész meghatározott viszonyok közt vonzó és taszító, meghatározott viszonyok közt igenlést és tagadást kihívó, nagyoknak és kicsinek, igaznak és hamisnak mutató elemekből – különböző benyomástípusokkal együttjáró hang-, kép-, szín- és cselekményelemekből, jellemelek rajzának tényezőiből, tér- és időviszonyok érzékeltetéséből – épít rendszert. Olyat, mely a maga értékelését – saját, döntően etikai-esztétikai értékrendjének tényezőit – tartalmazza, ennek fontosabb tényezőit adja tovább. (Az általánosan pozitívnak minősülő elemek segítségével emelve ki a számára sajátosan pozitívnak mutatókat, és viszont. Pl. általában ellenszenvet kiváltó megjelenési és viselkedési jegyekkel kapcsolva össze azoknak a megjelenített szereplőknek az alakját, akik az ő sajátos ítélete szerint valamilyen tulajdonságaik alapján negatívnak mutatkoznak, vagy pl. általában kellemesnek tartott hangok segítségével írva le egy-egy számára vonzóknak mutató tárgyát, személyt vagy jelenséget.) „Az attitűd elválaszthatatlan az értéktől, amelynek szubjektív korrelátuma, elválaszthatatlan az értékorientációtól is” – mondja ki pszichológiai vonatkozásokban Mérei Ferenc.³⁵ A művészi alkotások jelentései szükségképpen „értékorientált” jelentések – legalább annyira, mint az említett nem-művészi nyelvi egységeké.

Hogy csak futólag pillantsunk ki néhány példára: a *Hamlet* jelentése függvénye annak is, hogy az adott korban milyen értékítéletek alakultak ki a gondolkodásról és az emberölésről, a *Bánk báné*, hogy milyenek a nemzeti önértékről. (Ilyen eltérések szerint lehet az előbbi mű pl. „az igazán értékes emberi sorsok tragédiájának” vagy esetleg „a cselekvés helyett bölcselkedve hezitálók tragikomédiájának” mint művészi jelentésnek a hordozója; hasonlóképpen lehet az utóbbiból is erősen eltérő jelentéseket kibontakoztatni.) Az emberi nem egészének számára csak viszonylagos egyetemességgel alakítható ki ezeknek a megítélési módja illetve értékrendszere. Már csak abból következően is, hogy az emberi nem – s így a „nembeli emberség” is – lassú, de állandó átalakulásban van. Egymástól eltérő konkrét megjelenéseiben – olyan korokban, amelyek majd ennek, majd annak a túltengését mutatják, majd ebben, majd másban szenvedve ugyanakkor hiányt – szükségképpen

módosul az etikai–esztétikai értékrend is. A művészi alkotásoknak az általánosabb emberi értékrenden belül kell ennek korhoz kötött sajátos változatait kifejezniök, s már emberi viszonylatokban szükségszerűen mutatkozhat másszerűnek általánosságnak és konkrétnek ez a viszonya.

A nemzeti eltérések bizonyára nem a legfontosabb, de talán a legszembezőbb esetei az általánosabb módosulási törvényszerűségeknek. Haydn zeneműve, a „Gotterhalte” – Juhász Gyula versének tanúsága szerint is – olyan negatív értékminősítésekkel árnyalódott magyar hallgatói számára, amilyenektől másutt mentes maradhatott – ahhoz hasonlóan, hogy bizonyára a Marseillaise is hordoz eltérő jelentésszínezeteket európai forradalmárok és a volt francia gyarmatok népei számára. Irodalmi példát véve: a „Mit ér az ember, ha magyar?” Adytól származó kérdése lényegesen gazdagabb jelentésben egy „Mit ér az ember, ha belgá?”nál azok számára, akik járatosak a magyar történelemben. (És esetleg járatlanok a belgában, hiszen elképzelhető, hogy egy ilyen sornak is lehetne mélyebb jelentése, csak a mi számunkra mutatkozik ez komikusan kisszerűnek, míg egy „Mit ér az ember, ha néger?” kérdés megfogalmazását föltételezhetően világszerte „jelentéssel bíró”-nak ismernék el. Akkor is, ha mégannyira eltérő válaszokat akarnának rá adni.) Sapir szerint „egy egyszerű vers megértése például nemcsak az egyes szavak megértését tételezi fel azok átlagjelentésében, hanem a közösség egész életének teljes megértését, ahogy az a szavakban tükröződik, vagy ahogy a szavak felhangjai sugallják.”³⁷ A *Kései sirató* soraiban a „Cigány vagy!” felkiáltása is mást jelent a cigányság képviselői számára, mint amit „a többiek”-nek – akik közt megintcsak más azoknak a jelentésfelfogása, akik számára a cigányság csupán egy a létező népcsoportok sorában, mint azoké, akik sajátos súrlódások sokaságának őrzik magukban az emlékeit. S – hogy elhagyjuk a népi, illetve nemzeti beállítódások különösen összekuszált területét – „gyilkos testvér botja zuhanása” is mást jelent annak, akinek a tudatában ott él és hat a káini ősbűnről szóló történet mítosza, mint annak, aki semmit sem hallott erről. Joggal idézi Rilke szavait Fühmann: „Ahhoz, hogy egy verset igazán a magunkévá tudjunk majd tenni, városok sokaságát kell látnunk, és embereket, mindenféle dolgokat meg állatokat kell ismernünk; éreznünk kell, hogyan szállnak a madarak, és tudnunk, milyen moccanásokkal nyílnak ki reggel a virágok. Vissza kell hogy tudjunk gondolni utakra, melyek ismeretlen tájakon vezettek át olyan találkozásokra, melyekre nem számítottunk, és búcsúzásokra is, melyeknek közeledtét már messziről láttuk...”³⁷ – Reviczkynek *A Pán haláláról* szóló versében például záróképpül „Feltűnik a kereszt”: ez is csak azok számára hordozhat érdemleges jelentést (annak lényegével egybevágót, amelyet kapnia „kell” a befogadó számára), aki legalább az alapjaival ismerős a kereszténységnek. (Tehát nemcsak

hogy azt tudja, hogy a keresztre valamikor rászögezték a kivégzésre ítéltet, hanem azt is, hogy bűnözőkön és fegyveres lázadókon kívül a föltételezett istenembert is így végezték ki, aki mások megváltásáért vállalta ezt az áldozatot.) – A mondottakból az is kiviláglik, hogy a műalkotás-egészek és a műalkotásokon belüli elemek jelentésének kérdései külön-külön is számbavételt érdemelnek. A különböző közösségi konvenciók által kapott jelentések ugyanúgy, mint az öröklött, archetipikus jellegű asszociációs körök.

Melyeknek kérdéseivel már jónéhány kutató foglalkozott.

De például az a jelenség is ismerős, hogy – történelmi okok és más változások következtében – ami sokak számára emelkedett szózat, az másoknak már avatag, esetleg éppen hazug dagályosság lehet; akár az is megtörténhet, hogy ami az egyik közegben tragikai, az a másikban komikai jelentést kap. (S előfordul, hogy nehéz eldönteni, hogy az eredeti közegben melyet kapott.)

Föltehető, hogy nincs is szükség a példák számának további szaporítására. Végső soron közismert jelenséggel van dolgunk. Azért szükséges rájuk röviden mégis hivatkozni, hogy tudatosíthassuk: a belőlük adódó elméleti tanulságokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Ki kell tehát mondani, hogy a műalkotás-jelentésnek van bizonyos „rugalmassága”: módosulási lehetősége. Nemcsak a mondottak tekintetében. A jelentéshálózat egészébe beletartozhatnak közvetlenebb és közvetettebb képföldezések is, akár erősebb és gyengébb asszociációk, – dolgok, személyek, események vagy éppen műalkotások asszociálásai – tisztábban körvonalazott vagy csak a sorok „mögöttesével” érzékeltetett világnézeti és erkölcsi meggyőződések. Jellemkifejező és korföldöző erők is vannak a tényezők közt – legyen szó akár egy megjelenített gesztusról, tárgyról vagy beszédmegnyilatkozásról. (Ezek elemzése is kötetek sokaságát töltik már meg.) Erősségük pedig éppoly kevéssé határozható meg, illetve éppoly kevéssé írható le *pontosan*, mint amennyire az sem, hogy mennyire ítélnélhető jellegzetesnek egy műből élénk rajzolódó emberi arcvonás vagy egy leírt társadalmi jelenség. Vagy – megint más példát véve – az, hogy egy bizonyos mondat elhangzása milyen irányú, mennyire összetett, illetve milyen nagyságrendű pszichikai erőknek érzékelteti az összeütközését. Esetleg: milyen hatást kelt, milyen hatással játszik bele a mű jelentésének kialakulásába a műalkotás struktúrája.³⁸ Rendezett világmép jelenik-e meg benne, vagy sem – és így tovább.

Pontosan nem határozható meg – fordíthatjuk ugyanakkor ellenkezőjére az előbbi szavak hangsúlyát –, *hózzávetőlegesen* azonban igen. Abban az esetben, ha kellőképpen hasznosítjuk a lélektan és különböző társadalomtudományok ide kapcsolható eddigi és későbbi kutatásainak eredményeit.

Ha tudomásul vesszük, hogy az emberi tudat nem kizárólag gondolatoknak a rendszere, hanem egyszersmind különböző mozgásoké is,^{3,9} melyek külső körülmények hatására változásokon mennek át. Ebben az esetben a nyelvi műalkotások is csak ezeknek a bonyolult rendszerében kísérelhetjük és tudhatjuk megérteni.

Annak kérdését, hogy mennyire vesszük kutatásainkban számításba a valóság különböző tényezőit, nem rendelhetjük teljesen alá annak a másikkal, hogy mennyire egzaktak mérésüknek azok az eszközei, amelyek már most a rendelkezésünkre állnak.

*

„A jelentés mindig kódolt, a szemantikai információ mindig kódolható. Ami viszont egy ... szövegben esztétikai információként jelentkezik, az valami egészen más, mint a szemantikai információ” – írja esztétikájában M. Bense.⁴⁰ Itteni vizsgálódásainkat azzal kezdtük, hogy gyakran használt szakkifejezések értelmezési bizonytalanságait vettük tudomásul. Ezek után természetesen nem lehet célunk, hogy olyan szavakkal fogalmazzuk meg eredményeinket, amelyeket ki-ki másként értelmezhet. Arra viszont talán nem jogosulatlan itt utalni, hogy más oldalról és más kategóriákkal közelítő kutatások is juthatnak azokhoz hasonló véleményeknek a megfogalmazásához, amilyenekhez itteni gondolatmenetünk vezetett: „Az irodalmi művek jelentés-gazdagsága látszólag ellentmond az információelmélet tényeinek... Az író nemcsak információt közöl velük, hanem virtuózként játszik a nyelv húrjain, oly módon, hogy arra tudatunk, sőt tudatalatti énünk is rezonál. A költő ... egész érzés- és gondolatsorokat, emlékek egész tömkelegét tudja bennünk felidézni” – hivatkozik egy matematikusnak, Rényi Alfrédnek a szavaira Lengyel Balázs.⁴¹

Mondhatja ugyan valaki, aki szentül hisz saját szóhasználatának egyedi helyességében, hogy részben különböző felfogása ellenére abban közös az itt idézett két szerző, hogy mind a ketten tévesen használják a szavakat. (Például az „információ”ét, a „szemantiká”ét.) Mondhatja talán azt is, hogy inkább Sanda Golopentia-Eretescu használta azokat jól, mikor arra az eredményre jutott, hogy „a pragmatika beletartozik a szemiotikába, és a szemiotika... benne van a pragmatikában... a pragmatika ugyanaz, mint az egységben szemlélt szemiotika, azaz a szemiotika legtökéletesebb formája.”⁴² Igen: némiképpen annak az analógiájára válogathatunk itt is az alkalmazásra kerülő szavak illetve kategóriák között, amelyet az egyes nyelvek jelrendszereinek viszonylatában tehetünk meg: a német, a francia vagy pl. a magyar nyelv szavai és szabályai közül választva ki valamelyikét. Közelebbről akár azokra a szemléleti, illetve szóhasználati lehetőségekre is gondolhatunk itt, melyeket a jel- illetve kommunikációelméletet ismertetve

a már többször idézett hazai könyv szerzője állított föl, egy valamikor pesti jogász-professzor alakját fölidézve. „Tudják-e – tette az föl a kérdést, újdonsült hallgatónak –, hogy mit látnak, ha fölmennek a Gellérthegyre, és lenéznek a városra?” S a kapott válasz-kísérleteket a „jogalanyokat és jogtárgyakat” kategorikus ítéletével söpörte félre. „Amit a Gellérthegyőről látunk – füzi hozzá a történethez a könyv szerzője – azt nevezhetjük ... kulturálisan meghatározott viselkedésminták rendszerének, a társadalmi reprodukció egy komponensének vagy éppen kommunikációs folyamatnak” is.⁴³

Bizonyos, hogy igaza van: ennek is és annak is nevezhetjük, többek között. Az elnevezés *jogát* kár lenne elvitatni. Utána pedig talán már csak valamilyen csoportkonvenció kell az elfogadásához. Abban a változatban azonban már lényegesen több indokkal vetődhet föl a kérdés, hogy vajon érdemes-e, *célravezető-e* ezekkel az elnevezésekkel élni? Elsősorban a dolgok jobb megértését segíti-e majd az elő, vagy pedig inkább bizonytalanságot fog előidézni? Ilyen kétségek fogalmazódhatnak meg akkor is, mikor az irodalmi műveket sokan – meglehetősen gyorsasággal – az erősen föllendült jel- és információelméleti kutatások nemegyszer tisztázatlan kategóriarendszerébe állítják be. Vajon világosabbakká, egyértelműbbekké lesznek-e ennek nyomán a művekről való ismereteink, s a lényeg feltárásában jutunk-e ennek segítségével előbbre? Anélkül-e, hogy előrejutás közben fontosabb tényezőket veszítenénk el szem elől, mint amilyeneknek az észrevevéséhez *csak* ezen az úton juthatunk el? – Ilyen gondolatokból kiindulva mutatkozott szükségesnek, hogy néhány kérdőjelnek a görbéit – hol nyíltan, hol rejtettebben – kirajzoljuk itteni áttekintéseinkben.

A legfontosabb cél azonban nem ez volt: nem mások munkásságának, más irányzatoknak az elbírálása. (Ebben az esetben gyarapodó eredményeik alapos, megfontoltan mérlegelő számbavételére is sort kellett volna keríteni.) Annak elősegítésére lehetett itt törekedni, hogy a jövőben zavartalanabban közelíthessünk a művekhez, mikor mibenlétüket és szerepüket próbáljuk megvilágítani. Anélkül, hogy lemondanánk a tudományos igényekről, egyszerűsre azonban anélkül is, hogy lemondanánk bizonyos „hagyományosabb” eljárások követéséről. Inkább ezek szilárdabb elméleti: lélektani, szociológiai és történelmi megalapozását tekintve feladatunknak. Ezek következetesebb, módszeresebb és esetleg finomabb alkalmazásához teremtve meg további kutatásainkkal a föltételeket.

Nem befolyásoltatva magunkat a tudományos úttörésekhez is gyakran társuló *divatok* vonzerejétől.

*

(Nem lenne jó, ha félreértéseket okoznának ezek a szavak: egyetlen

tudományos irányzatot sem kívánnak pusztán divatjelenséggé minősíteni. Viselkedési divatok azonban tudományos irányzatokkal kapcsolatban éppúgy jelentkeznek, mint a társadalmi élet más szféráiban -- és általában több kárral járnak, mint amennyi haszonnal. Van például, mikor a hivalkodóan freudi, máskor a harsányan marxista, megint máskor a szembeötlően strukturalista, a szigorúan jeleméleti -- é.i.t. -- terminológia használata számít bizonyos területeken „a korral haladás” emblémájának. Ilyenkor a különböző tapasztalatok megszerzésének, értékelésének és a rájuk alapozható gondolatok logikus végiggondolásának az igényeit -- ugyanúgy, mint annak igényét, hogy tárgyilagosan sikerüljön értékelni egy-egy elméleti rendszert -- keresztezi egy másik. Egy társadalmilag általában csak lazábban, néha szorosabban is intézményesített törekvés. Nevezetesen: az említett emblémák használatáé, terjesztésé -- a szavakhoz kapcsolódó fogalmak, gondolatelemlék és gondolatrendszerek *változó mértékű elsajátításával* egyidejűen.

Hogy divatba jön-e valami, vagy nem, az önmagában még éppoly kevéssé minősíthet valamit pozitívan, mint amennyire negatívan: jó és rossz dolgok egyaránt divatba jöhetnek, konvencionalizálódhatnak. Mikor azonban a tények alapos megfigyelésénél és a gondolkodás törvényeinek alkalmazásánál erősebbnek bizonyul az adott területen éppen elterjedt, vagy legújabban elterjedőben levő tudományos „viselkedési sémákhoz” való igazodás -- terminológiában, szakirodalmi hivatkozásban, gondolkodástípusban --, akkor már a divat torzító hatásával találkozunk. Ettől a hatástól nem mindig könnyű, viszont általában célszerű függetlenedni. Ezt éppen az értelem, a megismerés: a világ gondolati asszimilálásának törvényei kívánják meg, a primitívebb hasonulási készlettel szemben.)

RESUMÉ

Dans le langage des spécialistes ainsi que dans le langage courant, la signification est souvent considérée comme une particularité importante (voire la plus importante, la plus caractéristique) des oeuvres d'art. Quant à la nature de cette signification et au sens exact du mot „signification”, il existe cependant une incertitude. Le même problème est à observer dans le cas de notions comme „information” et „communication” (voire dans celui de „code”). L'essentiel des divergences résulte avant tout de la différence des interprétations incluant ou non, dans la notion de signification, de communication et d'information, celle de l'effet direct, des facteurs énergétiques directs.

Après cette mise au point, l'auteur soumet à l'analyse la matière des oeuvres d'art. En réduisant le problème à sa plus simple expression, il souligne le fait que l'origine du langage s'explique par l'apparition du besoin de communication entre les êtres — à un niveau plus élevé, entre les hommes —, pour façonner, coordonner les comportements de ceux-ci. L'auteur souligne que cette fonction du langage vivant (formé de sons articulés, lié à des énergies psychiques, né de situations concrètes) s'est maintenue intacte jusqu'à présent. (Dans les récentes recherches linguistiques, c'est avant tout la psycholinguistique et la théorie des actes de parole qui s'orientent dans cette direction.)

Il s'est développé, cependant, — surtout à l'intérieur du langage, en rapport avec sa différenciation et son enrichissement — un système de signes pour ainsi dire stérile, indépendant ou que l'on peut séparer de toutes contraintes imposées par le vécu. Ce système sert à désigner et à transmettre des connaissances, à décrire conceptuellement les objets du monde. C'est surtout dans les sciences qu'il a de l'importance, et pourtant, c'est ce système-là que la plupart des courants linguistiques — en y voyant la „langue” (la langue pure) — prennent pour l'objet de leurs analyses. Sans doute, l'homme en profite de plus en plus, mais par suite de sa situation existentielle, il est contraint de prendre des décisions capitales tout en étant dépourvu de connaissances. Aussi a-t-il toujours besoin d'actes de parole lesquels, d'une part, assurent la diversité des relations interhumaines et, de l'autre, jouent un rôle fondamental dans la transmission et l'induction des énergies psychiques.

L'auteur estime que, lorsque les chercheurs, en parlant de la soi-disant signification des oeuvres d'art, veulent utiliser le terme „signification” de façon qu'il renvoie effectivement à l'essentiel de ces oeuvres, ils doivent

partir, pour définir cette signification, essentiellement de ce langage effectif et vivant. Quant à la signification qui ne fonctionne que par l'intellect, elle doit être considérée comme une espèce de signification abstraite provenant de la signification du langage vivant, comme une sous-catégorie de la signification complexe. Dans ce cas-la, l'essentiel du langage parlé consiste *dans la partie intersubjective de la totalité de ses effets*. Les oeuvres d'art linguistiques et de parole (les oeuvres littéraires) donnent une variante particulièrement riche de ce type de signification, variante dont la spécificité résulte des règles générales des arts. L'essentiel de ce type de signification, *c'est inviter l'homme à changer sa vie*. (D'une manière directe: modifier son attitude, sa mentalité.) D'une manière générale: cette signification veut amener l'homme à un développement plus complet de ses facultés latentes, de façon à établir avec le monde des rapports toujours plus complexes. D'une manière concrète: l'oeuvre d'art doit accomplir cette fonction en donnant un „échantillon" de la multitude des possibilités humaines concrètes, orientée par quelque manière de voir particulière.

Étant donné que les oeuvres d'art doivent leur existence à l'objectivation d'énergies humaines et qu'elles n'existent que dans un milieu vivant, rempli d'énergies psychiques, leur signification ne peut être approchée que sous cet aspect. Ainsi cette signification n'est jamais tout à fait abstraite, absolue, indépendante du temps et du lieu; elle est au contraire toujours influencée par le système des rapports sociaux. Les analyses s'appuyant uniquement sur la théorie de la communication se révèlent donc nécessairement insuffisantes; pour comprendre cette signification, on a besoin de moyens de recherches plus complexes, embrassant la psychologie, l'esthétique, l'histoire, la sociologie, la linguistique et la théorie de la communication.

L'auteur s'efforce d'exploiter les résultats obtenus à la fois dans les recherches linguistiques, en philosophie du langage, en théorie de la communication, en anthropologie, en psychologie et dans les recherches littéraires.

JEGYZETEK

1. Előzetesen tisztázást kívánó szóhasználati kérdések

1. Nevezzük nevükön a dolgokat. A költő és a valóság. 1970. 268, A magyar irodalom története 1945-1975. Szerk.: Béládi Miklós. 13. Hasonló szóhasználatot pl. J.P. Sartre írásaiban is találhatunk. L. Nagyvilág, 1984. 4. 518.
2. Drámák. 1969. 463. Bartos Tibor és Róna Ilona fordítása.
3. uo. 568.
4. Az irodalmi mű jelentése és értéke. Valóság, 1981. 3.
5. Logika, szemantika, matematika, 1980. 121.
6. Köln, 1973. 18.
7. Az irodalmi műalkotás. 1977. 117.
8. Irodalmi művek szemiotikai elemzéséről. Irodalomszemiotikai tanulmányok. Szerk.: Murvai Olga. Bukarest, 1979. 131, 133, 138. (A kiemelések tőlem származnak. T.A.)
9. Elnöki zárószó a Formateremtő elvek a költői alkotásban c. kötethez. Szerk. Hankiss Elemér. 1971. 286.
10. Zur Intentionalität der Sprachhandlungen. Linguistische Pragmatik. Hrsg. D. Wunderlich. Wiesbaden, 1975. 80;
Sellars: A semantical Solution of the Mind-Body Problem c. 1971-es művére hivatkozva.
11. Structural Semantics, Oxford, 1972. 56.
12. Vö. Siegfried J. Schmidt: Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba – Irodalomszemiotikai tanulmányok. 57.
13. Semantics. Middlesex, 1974. 1.
14. Bevezetés a szemantikába. 1967. 165-166.
15. Martinkó András kéziratából vett idézet.
16. Jel-kultúra-kommunikáció. 1980. 129.
17. Valóság, 1981. 9. sz. 61.
18. Németh Lajos: Gondolatok F.L. munkásságából. Művészettörténeti Értesítő, 1965. 3. 176. 7.
19. A.J. Greimas: Du sens, Paris, 1970. 7-17.
20. i.mű 33.
21. Kelemen János: Szöveg és jelentés. Szemiotika és művészet... 87.
22. Jel, jelentés, információ. 1975. 22.

23. Mire jó a szemiotika? Szemiotika és művészet... 210, 219.
24. Utószó K. Lorenz: Salamon király gyűrűje c. könyvének 1962-es angol kiadásához – a magyar kiadás 224. lapján.
25. A nyelv keletkezése. 177.
26. A homeosztázis... Valóság, 1981. 8. 24.
27. Tevékenység, tudat, személyiség. 1979. 63.
28. Cybernetics or control and communication in the animal and the machine. Paris, Cambridge, New York, 1948. Idézi M. Bense: Einführung in die neue Aesthetik. Baden-Baden. 1965. 150. (A kiemelés tőlem származik. T.A.)
29. Megismerés és értékelés. Valóság, 1974. 1. 25-36.
30. Das Verhalten: Triebkraft der Evolution. Salzburg. 1980. 64, 66, 70, ill. Biologische Anpassung und Psychologie der Intelligenz. Weinsberg, 1975. 74.
31. Kultúra és információ. Szöveg, modell, típus. 1973. 272.
32. A népdaltól az abszurd drámáig. 1969. 7.
33. Murvai Olga az Irodalomszemiotikai tanulmányokhoz írt utószavában. 252.
34. Szöveg, modell, típus. 1973. 37, 283.
35. Irodalomszemiotikai tanulmányok. 56.
36. Egy építészeti jel: Az oszlop összetevőinek elemzése. A nyitott mű. 1976.
37. id. mű. 43, 155, 222.
38. Jel, értelem, irodalom. Szemiotika és művészet. 24, 26, 39-40, 100, ill. Jelenkor, 1984. 1. 43-48.

2. A beszélés és a nyelv kialakulása

1. vö. A.J. Greimas: Du sens. Paris, 1970. 19.
2. vö. Charles R. Peters: A nyelvi képesség evolúciója. Egy régi probléma új megközelítése. A nyelv keletkezése. Szerk. Pap Mária. 1974. 240, ill. Andor Csaba: Jel, kultúra, kommunikáció. 1980. 120.
3. vö. pl. Kálmán László: A Piaget–Chomsky–vita. Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 6. sz. 987-998.
4. vö. pl. G.F. Meier u. B. Meier: Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaft. I. Sprache, Sprachentstehung, Sprechen. Berlin, 1979. 25.

5. W. Koenigswald – J. Hahn: Jagdtiere und Jäger der Eiszeit. Stuttgart, 1981. 80.
6. vö. Ph. Lieberman –E.S. Cretin: A neandervölgyi ember beszédéről. in: A nyelv keletkezése. 305-306.
7. Említi: Th. Sebeok: Az állati kommunikáció. A nyelv keletkezése. 208.
8. Salamon király gyűrűje. 1976. 108, 102-103, – W.H. Thorpe utószava a kötethez. 214. – Hasonlóképpen nagyra értékeli a még majd többízben említett K. Lorenz munkásságát pl. Somlyó Bálint. L. Az etológia történetéhez. Valóság, 1981. 5. 60.
9. uo. 202.
10. A nyelv keletkezése. 209.
11. in: I. De Vore: Primate Behavior. New York, 1965. 16. capt.
12. vö. Sommerfelt i.mű 37. G. Révész Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bonn, 1946. 39.
13. Lorenz, i.mű. 92-93.
14. uo. 204. vö. még V.V. Bunab: Die Entwicklungsstadien der Denkens und des Sprachvermögens ... A nyelv ... 274.
15. vö. Lorenz i.mű 121-131., H. Schurtz: Urgeschichte der Kultur. Leipzig–Wien 1900. 477, Macdonald Chritchley: Az ember nyelvi készségének kifejlődése. A nyelv keletkezése... 51.
16. Lorenz, 108.
17. Lorenz: Válogatott tanulmányok. 1977. 16, G.F. Meier u. B. Meier: i.mű 27, ill. Buda Béla: Az empátia – a beleélés lélektana. 1980. 88-90.
18. Kainz: Psychologie der Sprache. Stuttgart, 1969.
19. A jelemélet alapfogalmai. A jel tudománya. Szerk. Horányi Özséb – Szépe György. 1975. 97. (A kiemelés tőlem származik. T.A.)
20. Vö. Macdonald Critchley: uo. ill. Malinowski: The Problem of Meaning in Primitive Languages. in: C.K. Ogden – I.A. Richards: The Meaning of Meaning. London, 1936. 319. – Részletezőbben, de hasonló felfogásban tárgyalja a fejlődésnek ezt a szakaszát J. Jaynes: The evolution of language in the Late Pleistocen. Annals of the New York Academy of Sciences, 1976, ill. The origin of consciousness in the breakdown of a bicameral mind. Princeton, 1976. 128-131.
21. Grace de Laguna felfogását lényegében egyetértőleg idézi A. Sommerfelt: The Origin of Language. A nyelv keletkezése. 37.
22. Idézi H. Hörmann: Psychologie der Sprache. Berlin–Heidelberg–New York, 1970.
23. A. Gehlen: Der Mensch. Bonn, 1958. 49, Lukács Gy.: Az esztétikum sajátossága. 1965. II. 41. E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. Berlin, 1925. II. 34-35.

24. Egyetértően idézi L.Sz. Vigotszkij: A strukturális pszichológia. Alaklélektan. Válogatta Kardos Lajos. 1974. 267.
25. I.mű. 125.
26. Vö. H. Hörmann: Psychologie der Sprache... 288, Révész G.: Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bonn, 1946.
27. K. Lorenz: Válogatott tanulmányok. 1977. 289, F. Kainz: Psychologie der Sprache. Stuttgart, 1969, 2, 12, 25, 582, 638. J. Jaynes: i.mű. C.G. Meier u. B. Meier i.mű 27.
28. A művészet és az irodalom társadalomtörténete. 1968. I. 11, 18.
29. pl. J. Jelinek: Das Grosse Bilderlexikon des Menschen in der Vorzeit. Prag, 1972. 389, 396-397.
30. Psychologie. II. 31, 48-49; Psychologie. 301, 308, Structural... 54.
31. uo. 49.
32. uo. 56.
33. vö. még Balázs János i.mű, F. Kainz: Psychologie der Sprache. Stuttgart, 1969. 68-69, J. Piaget: Das Verhalten... 118.
34. vö. Critchley 52. J. Jaynes uo.
35. Sommerfelt. 38; vö. még pl.: A. Gehlen: Der Mensch. Bonn, 1958. 48-49.
36. Tevékenység, tudat, személyiség, 1979. 299, vö. uo. 232, továbbá V. Bunab, i.mű 265.
37. B. Malinovski: Meaning in... 319.
38. Kainz: i.mű. 190.
39. Hol kezdjük? Helikon, 1970. 3-4. sz.
40. Vö. pl. M. Bense – E. Walther: Wörterbuch der Semiotik. Köln, 1973. 49. ill. Ismétlődés a művészetekben; szerk.: Horváth Iván és Veres András. 1981. 91-92, 316.

3. A beszélés mint cselekvés vagy viselkedés – és az újabb kutatások

1. Említi Papp Mária: A nyelv keletkezése. 5.
2. Idézi H. Henne: Sprachpragmatik. Tübingen, 1975. 82.
3. The Logic of Modern Physics. New York, 1927.
4. Philosophische Untersuchungen – Philosophical Investigations. Oxford, 1967. 10-12. Wunderlich: Zur Konventionalität von Sprachhandlungen. – Linguistische Pragmatik. Wiesbaden, 1975.

5. i.mű 310-312; Eine wissenschaftliche Theorie der Kultur. Zürich, 1949. 165. ill. Culture: an Endyclopedia of the Social Sciences IV. 1935. 622.
6. S.I. Hayakawa: Language in Thought and Action. London, 1952. 69.
7. i.mű 109-110.
8. i.mű 82-83. Jól szemlélteti az itt mondottakat E. Canetti önéletrajzá-
nak egy kis részlete is: „A rendőrség sortűzei a tüntető tömegben
pfujolást váltottak ki, a pfujolások újabb sortűzeket...” Die Fackel im
Ohr. Berlin, 1981. 283.
9. Essays in Linguistics. Chicago, 1958. 56, i.mű 80-84. – többekre törté-
nő hivatkozással.
10. A „beszédaktus” fejlődéstani szempontból tekintve. Literatura, 1981.
1-2. sz. 41.
11. Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja. 1980. 144, Malinowski:
Meaning. in... 322.
12. How to do Things with Words. Oxford, 1962.
13. Ahogy ezt majd más oldalról közelítő kutatók is megfogalmazzák. Vö.
Ákos Károly: Az idők örvényében – Agy és tudat. 1975. 125.
14. E. Sapir: Ember és nyelv 1971. 16.
15. Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge,
1969. 17.
16. i.mű 22.
17. i.mű 43.
18. Vö. még pl. Austin i.mű 101.
19. Sprachpragmatik – Tübingen, 1975. 59-60.
20. i.mű 59, vö. még pl. 101-102. (A kiemelés tőlem származik. T.A.)
21. i.mű 52. „Bika!”, „mennydörgés!”; ezek a látszólagos megnevezések
mint „szómondatok” primitív szinten döntő mértékben kifejező, il-
letve egyúttal viselkedést közvetlenül befolyásolni törekvő nyelvi meg-
nyilatkozások. – Korábban Pais Dezső is fölhívta rájuk a figyelmet
egyetemi előadásaiban, majd Két fejezet a mondatanból c. 1959-es
keltezésű publikációjában.
22. i.mű 72.
23. 84.
24. i.mű 68-69, 71.
25. Speech Act Theory and Pragmatics – ed. by J.R. Searle, F. Kiefer, M.
Bierwisch – Dordrecht, Boston, London 1980. 197. – Kanyó Zoltán
erről mint ismert jelenségről tesz említést: Pragmatika a szemiotikában
és a nyelvészetben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. – A je-
lenséget bizonyára már korábban is többen számbavették: József Atti-

- la például 1931 elejéről való szabadelőadás-szövegében foglalkozik az „Éhes vagyok”-nak mint formális kijelentésnek adott esetben egyértelműen felszólító jellegével. J.A. Ö.M. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós III. 83. – Hogy végső soron minden egyes kérdésben felszólítás rejlik – „Légy szíves válaszolj, ha tudsz!” – annak kérdésével viszont a legutóbbi időkig – meglepő módon – kevesen foglalkoztak. Pl. T.A. A szemantikai érték... 1972; Wunderlich: Studien... 1976. 28.
26. A költői nyelv hangtanából. 1959. Füst Milán: Öregség – dallamfejtés. 1974.
 27. Der Ausdruck als Inhalt. 243.
 28. Idee und Sprache. Kleine Schriften III. Tübingen, 1972. 254.
 29. i.mű 141.
 30. I.mű 22. – A „cirógatásnyelv” kifejezést egyébként a költő Aragon is használja. A párizsi paraszt in: válogatott versei. 1964. 16.
 31. i.mű 24.
 32. vö. Stuart Chase: The Tyrannie of Words. London, 1937.
 33. „force” i.mű. 100.
 34. Kapitel aus der Asthetik. Frankfurt a. M, 1970. 94, 96.
 35. Sprachpragmatik – Tübingen, 1975. 33.
 36. pl. Leech i.mű 66, 86. Általánosabban: Brigitte Schlieben–Lange: Linguistische Pragmatik. Stuttgart, 1979.
 37. Situational Context and Illocutionary Force. Speech Act Theory and Pragmatics. 1955. – Sprachakttheorie. K. Stierle: Text als Haldlung. München, 1975. 14. – A mondottakból természetesen semmiképpen sem következik olyasmi, hogy a nyelvi viselkedési formáknak ne kelene egyúttal sajátos – más viselkedési formáktól őket megkülönböztető – szimbólumszerűségüket is a legkomolyabban figyelembe venni.
 38. Jel és jelölési érték. Különnyomat az Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. kötetéből. 1966. 6.
 39. Nyelv, gondolkodás, jelentés. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII. 1970. 101.
 40. A pszicholingvisztika horizontja. 1980. 145. (A magam korábban körülírt szóhasználata az idézetek egy részében a „nyelv” helyére inkább a „beszélés”-t tenné. T.A.)
 41. Szöveg és jelentés. Szemiotika és művészet. Szerk.J. Barabas. 1979. 83. 89; vö. még az előbbieken kívül a J. Piaget munkásságára is hivatkozó Leontyev interiorizáció-felfogásával – idézett művében – és Köcski Margit – Lovas Csilla tanulmányával: Valóság, 1974. I. 489. – Az így körvonalazott felfogással kapcsolatban hivatkozni lehet más tekintetben B.F. Skinner, A. Leist, J. Habermas, Ch. J. Fillmore, U. Maas és

M. Bierwisch egyes írásaira, valamint K.O. Apel több munkájára is, hasonlóképpen többek között V. Ehrich, G. Seile, O. Kästle, W. Dieckmann, J. Frese, K. Ehlich és Petz Sgall neveire – részben az említett, részben más gyűjteményes és önálló kötetekben közreadott munkáik alapján. Hazai viszonylatban Masát Andrásnak és Bollobás Enikőnek szépirodalmi anyagon végzett vizsgálataira is, noha ők csupán az irodalmi művek fiktív „világán” belüli szereplőknek elemezték a beszédaktusait. (Dráma és konverzáció. A beszédaktus és a konverzációelmélet néhány aspektusa irodalmi szöveg elemzésében. *Studia Poetica* I. Szöveggondozó Kanyó Zoltán. Szeged, 1980. 201-209. ill. *Speech Acts in Literature – Angol Filológiai Tanulmányok XIII.* Debrecen, 1980. 39-48.) Például a „nyelvi operativitás” kérdéseinek együttes vizsgálatát a nyitrai szemiotikai iskolát alapító F. Miko is fontosnak ismeri el. *Estetika* vyrazu – Bratislava, 1969. 256, 9-35.

4. További antropológiai kérdések. A kapcsolatteremtés alapkérdései

1. Pléh Csaba i.mű 79.
2. Vö. Claparède felfogásával is. L. Balogh Tibor: Jean Piaget. 1982. 25.
3. I.mű 129. vö. még A. Gehlen i.mű 29, 51.
4. A racionalizáló lény. *Valóság*, 1977. 7. sz. 72.
5. Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 20. 2. – Az „információ” láthatólag itt is az „ismeret” értelmében szerepel.
6. 1979. 112.
7. A rész és az egész – 1978. 190-193.
8. *Der Mensch und die Natur.* München, 1953. 246; a lényeket illetően Marxszal és Szemjonovval összhangban – vö. *Hogyan keletkezett az emberiség?* 1973. 147.
9. Ahogy erről Garai László is ír *Teremtés és programozás* című tanulmányában. *Szabadságszükséglet és esztétikum.* 1980.
10. *Biologische Anpassung und Psychologie der Intelligenz.* Weisberg, 1975. 115, 112.
11. i.mű. 135.
12. 91, 122-123.
13. Vereczkei Lajos: A homeosztázis – egy egységes emberfelfogás lehetséges szempontjai. – *Valóság.* 1981. 9. 22-23.
14. Vö. Ákos i.mű 246-247.
15. *Az esztétikum sajátossága.* 1965. II. 50, 56, 60, 64.
16. Pl. Tolsztoj-esszéjében – Nagy orosz realisták ...177.

17. Vereczkei Lajos i.mű 26, 28.
18. Gondolkodás és beszéd 1971. 22-23. vö. még: A. Adam: Der Griff nach unserem Gehirn. Die Presse, 1983. 11. 12.
19. i.mű 184-185, 205, 230, 260.
20. Idézi D. Riesman: A magányos tömeg. 1973. 331.
21. Bolyai-kéziratok 451. Közli Benkő Samu: Apa és fiú. Bolyai-tanulmányok. 1981. 133.
22. 64 vö. még: Pléh Csaba – Lányi Gusztáv: A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. Valóság, 1984. 7. 17.
23. Vö. Ákos i.mű 48-64; itt ő elsősorban méhcsaládok, poliptelepek és hangyatársadalmak kapcsán ismerteti egyes kutatók kérdésfeltevéseit, hogy vajon az egyed vagy a szervezett csoport tekinthető-e ezekben az esetekben igazi alapegységnek.
24. Ld. pl. Kelemen János: Mi a jeltudomány? Valóság, 1971. 10. 18.
25. Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bonn, 1946.
26. Vö. Ju. I. Szemjonov: Hogyan keletkezett az emberiség? 1973. 133-135, 147.
27. Buda Béla i.mű 120, ill. 72, 81, 88-89.
28. Vö. még pl. Carl G. Hempel jelentés-meghatározásaival a The Encyclopedia Americanában. New York – Chicago – Washington, 1963.
29. Vö. K. Lewin: Csoportdinamika. 1975. 19.
30. H.G. Gadamer Szókratész eljárásában mutatja ki annak a szándéknak az érvényesülését, hogy szavaival ismeretek továbbadása helyett magatartások átalakítását mozdítsa elő. Kleine Schriften III. Idee und Sprache. 53-55.
31. vö. Buda B. i.mű 52.
32. I.mű 53. Vö. még W. Iser: Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung. München, 1976. 97.
33. A megért gondolkodás II. Kritika, 1981. 3. 13.
34. Ulalume González de Leon: Az asszony, akit észre sem vesznek. Nagyvilág, 1980. aug. 1110. Hasonlóképpen frappáns, végletessé fokozottságában azonban már az irrelitás szféráiba is átmegy Kosztolányi Esti Kornéljának a bolgár kalauzzal folytatott „párbeszéde”.
35. Vö. még Buda B. i.mű 120. 246-247.
36. Hasonló módon ír ennek szükségéről említett írásában. A. Adam is.

5. *Az osztatlan jelentésfunkció – és felbontásának
lehetőségei*

1. Jel és jelölési érték. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, IV. 17.
2. Mi a szó funkciója? Magyar Nyelv, 1942. 3. sz. 180-182.
3. Hivatkozik rá Ullmann, i.mű 50.
4. Szöveg és jelentés. 83.
5. Hivatkozik rájuk Kovács Ferenc: Nyelvi strukturák, nyelvi törvények, 1970. 90. Itt kívánnak említést Antal László és St. Ullmann Hjelmslevre, K. Baldingerre és másokra hivatkozó fejtegetése is. I.mű. 91-92; 40-47, 59-60.
6. Általános és magyar jelentéstan, 1970. 25., D. Wunderlich: Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt a. M., 1976. 78. – Antal László szóhasználatában a mondat a „tartalom” alapegysége; Content, Meaning and Understanding. The Hague, 1964. 25.
7. Studien zur... 8-12.
8. Du sens 12.
9. Idézi Köpeczi Béla, i.mű 379-380.
10. Schlüssel der Poesie und Kleines Vorwort zu jeder Kritik. München, 1969. 18.
11. i.mű 108.
12. Jel és jelölési érték. 5.
13. Vele vitázva hivatkozik Szlovo i ponyjátýije c. írására idézett művében A. Schaff. 201.
14. Philosophische Untersuchungen – Philosophical Investigations. Oxford, 1967. 20-21. Philosophische Grammatik. Frankfurt a. M., 1969. 42.; átveszi felfogását a Meyers Enzyklopedisches Lexikon új kiadása is, – Mannheim–Wien–Zürich, 1971.
15. Pl. Henne, i.mű 81, Wunderlich: Linguistische Pragmatik. 72. Studien zur... 22, 41.
16. i.mű 137.
17. Ahogy erre pl. Leech is utal, idézett művében. 10-11, 86. – Hasonlóan vélekedik erről A.E. Darbyshire is. A Grammar of Style. London, 1974. 141. Említi W. Iser, i.mű 151.
18. vö. pl. Hans G. Furth: Intelligenz und Erkennen. Die Grundlagen der genetischen Erkenntnistheorie Piagets. Frankfurt a. M., 1972. 168, B. Malinowski: The Problem of Meaning... 306-310.
19. L. Philosophische Grammatik. Sinn des Satzes 42-43. Wiesbaden, 1967. * 163-173.

20. Mérei Ferenc is több ízben ír a dolgok jelentéséről és jelentőségéről, pl. Kurt Lewin munkásságának tárgyalásakor. Csoportdinamika. Válogatás K.L. műveiből. Bevezető tanulmánnyal ellátta M.F. 1975. 14, 67.
21. Andor Csaba i.mű 152.
22. Vö. a korábban hivatkozott szövegrészekén kívül pl. a többek nézetére támaszkodó Ullmann szavaival – i.mű 90-92. vagy R. Jákobson megállításaival. Nyelvészet és poétika. Hang, jel, vers. 1969. 216.
23. Műelemzés–strukturalizmus–nyelvi struktúra c. tanulmányában. Kritika, 1968. 10. sz. 18-28.
24. Fregének az a törekvése, hogy a mondatokat a szavak analógiájára jelöléssel bíró tulajdonnevekként ragadja meg, „némileg önkényes” – állapítja meg tartózkodóan Ruzsa Imre. Jegyzetek G. Frege idézett munkájához, 168.
25. Antal László: i.mű 152-153.

6. Szempontok a nyelvi műalkotás jelentésének megközelítéséhez

1. Vö. még pl. H. Markiewitz: Az irodalomtudomány fő kérdései. 1968. 65.
2. i.mű 70.
3. Approaches to Poetics, New York – London, 1973. VII, IX.
4. Csoportdinamika. Válogatás K. Lewin műveiből. 1975. 445.
5. Mérei: Az értékorientációs elemzés néhány szociálpszichológiai premisszája. Helikon, 1978. 268; vö. még L.Sz. Vigotszkij: Művészetpszichológia. 1968. 409.
6. i.mű 270.
7. Salamon király gyűrűje. 102. Hasonló módon ír erről idézett művében Buda Béla is.
8. Részben Gadamer is épp ebben a felszólításban, illetve a műalkotás meggyőző, „megvilágosító” energiáinak megnyilatkozásaiban keresi a műalkotás jelentésének lényegét: Kleine Schriften. II. Tübingen, 1967. 11, 26, 117 vö. még Wunderlich: Studien zur... 96, ill. újabban Poszler György: Az esztétikum integritása. Mozgó Világ, 1982.
9. A jelelmélet alapfogalmai – Horányi – Szépe: A jel tudománya. 96. (A kiemelések tőlem származnak. T.A.) – A „jel” szó használatának célszerűsége ugyan esetleg vitatható itt, ennek kérdéseivel azonban nem lenne értelme itt foglalkozni.
10. i.mű 8.

11. Gedanken über die Natur der Poesie. – in *Werke XVI*. Leipzig 1830. 37.
12. Esztétikai töredékek. Ö.M. 1958. 249-250.
13. Füst Milán. 1974. 39.
14. Idézi Tallián Tibor: Bartók Béla – szemtől szemben. 1981. 298.
15. H. Henne: Sprachpragmatik. Tübingen, 1975. 73.
16. Hogy születik a vers és a regény? *Nyelv és lélek*. 1971. Szöveggondozó Réz Pál. 464-5.
17. Utolsó interjú. *Új Írás*, 1981. 9. 85.
18. József Attila. 1944. 205.
19. Idézi Somlyó György: Két per-újrafelvételi kísérlet elé. *Nagyvilág*, 1976. 2. sz. 283.
20. L. pl. A költői műalkotás fő sajátosságai. 207-209.
21. L. Majakovszkij: Hogyan készítsünk verset? *Válogatott művei*. 1968. 2. köt. 461-463; Höllerer: *Theorie der modernen Lyrik*. München, 1965. 299, 312.
22. Levele leendő feleségéhez 1909-ben – idézi Tallián Tibor i.mű 103.
23. *Psychologie in der Literaturwissenschaft*. Heidelberg, 1971. 21.
24. Vö. Lukács: *Az esztétikum...* I. 531, 563, 568, 615; T.A. *A költői műalkotás...* 96-146. – A gondolat magva nem új: más összefüggésben pl. már Schiller is megfogalmazta, az esztétikai nevelésről szóló értekezésében.
25. Vö. W. Iser: *Die Appelstruktur der Texte*. in: R. Warning. *Rezeptionstheoretik*. München, 1975. 249.
26. F. Fühmann: *Vor Feuerschlünden*. Rostock, 1982. 37. (A kiemelés tőlem származik. T.A.)
27. Vö. Lyons i.mű 90, Ullmann, i.mű 70, Wunderlich, i.mű 14, JU. M. Lotman: *A struktúra fogalmának nyelvészeti és irodalomtudományi elhatárolásáról*. Helikon, 1968. 1.78. A regényíró Musil szerint pedig éppenséggel „nincs szó, melyet kétszer kimondhatnánk anélkül, hogy jelentése meg ne változna.” *A tulajdonságok nélküli ember*. – Ford. Tandori Dezső, 1977. 3. 117.
28. *Lágerek népe*. 1981. 143.
29. *Jel és közösség*. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. pl. 156.
30. Vö. Lyons i.mű 162, Ullmann: *Précis de sémantique française* – idézi Antal: *A jelentés ...* 63 Leech azt is kimondja ezzel kapcsolatban, hogy általában az ilyen típusú kettős tendenciájú viszonylatmegjelölések a primérek, a konkrét minőségmegjelölésekhez képest. I.mű 89.
31. Vö. Leech 109, Lyons – Sapirre hivatkozva – 65.

32. L. pl. Lukács: Az esztétikum... I. 528-571.
33. Gadamer: R.M. Rilke nach fünfzig Jahren. in: Poetica. Frankfurt a. M. 1977. 100. – Ennek a felfogásnak az alapjait már K. Kosík lerakta a konkrét dialektikájáról írt művében. Praha, 1965. 93-103.
34. Vö. Hankiss Elemér: Megismerés és értékelés – Valóság, 1974. 1. 25-36. – Részben más szempontok szerint részletesen tárgyalja ezt a kérdést Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. 1980. 374-385.
35. Stoetzeldre és Lazarsfeldre is hivatkozva – Az értékorientációs elemzés... 270. A denotatív és az értékelési mozzanat kettőséről Paula Diaconescu is ír: A szöveg szemantikai és stilisztikai információi – Irodalomszemiotikai tanulmányok 154-155.
36. Idézi Antal László: A jelentés világa. 162. (A mű címének megadása nélkül.)
37. Malte Laurids Brigge följegyzései – idézi Fühmann, i.mű 7.
38. Vö. pl. Ujfalussy József: A valóság zenei képe – 1962. 16-18, ill. Bartók Béla följegyzései – Tallián Tibor, i.mű 25.
39. Vö. pl. Leontyev, i.mű 260.
40. Aesthetica... 292.
41. Közelképek. 1979. 186.
42. Irodalomszemiotikai tanulmányok. 12-13.
43. Andor Csaba, i.mű 7.

A könyv szerzője néhány gondolatában illetve ezek megfogalmazásában külön hivatkozások nélkül hasznosította Grastyán Endre a tudatról szóló, 1984. október 1-i előadásának (Debreceni Akadémiai Bizottság székháza) szövegét.